ASTAPUSPIKA

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

अष्टपुष्पिका ।

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य–एम. ए.-

सङ्कलिता ।

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
BENARES.

ASTAPUSPIKA

OR

A SANSKRIT ANTHOLOGY.

(WITH NOTES)

BY

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

Professor of Sanskrit, Central Hindu College,

BENARES HINDU UNIVERSITY

अष्टपुष्पिका।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयान्तर्गत-सेन्ट्रल हिन्दु कालेज्-

संस्कृताध्यापक-

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य-एम. ए.

सङ्कलिता।

SECOND EDITION.

BENARES.

1927.

[PRICE RE. 1/12.

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS,
CHOWK, BENARES

PRINTED:
he whole of the text and pages 1—54 of the *Notes* at the
Tara Printing Works, Benares, and the rest of the book
at the MAHAMANDAL PRESS BENARES.

- full of *

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for.

*   *   *   *   *

The title of the work is अष्टपुष्पिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kādambarī and twice in the Harshacharita. The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as [illegible], [illegible], द्रोण, [illegible], [illegible] and [illegible], with two others (which are [illegible] and [illegible] according to one authority and [illegible] and [illegible] according to another). The adoption is somewhat unwarranted, पुष्प ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower.'

The expression सत्यं शिवं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book requires a word of explanation. It claims no upanishadic originality like सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (श्रुति), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhma sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The true, the good and the beautiful.' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

ts of the compilation, the first piece—Raghu's exp[illegible]tion—has a peculiar interest for the historian The conception, however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Panlavas दिग्विजय of the Mahābhārata With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia I may remark, en passant, that the term यवन, about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians

* * * * *

The next piece—Rāma's return to Ayodhyā in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Rāmāyana The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors

The third—Pārvati's penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the sine qua non of all true success in life

The appreciation of the four h— he fourth a t of the Śākuntala—finds expression in the couplet—काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि शकुन्तला(?) । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ The Prākrta portions, including the two गाथाs appear in their Samskrit forms in this piece

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the Venisamhāra composed into one Here, too the Prakrta portions are presented in their Samskrit forms

The sixth—the story of Manchi—is full of dramatic interest literary beauty and practical instruction

The seventh—Śakanāsa's advice to Chandrapida—is a master-piece of prose The piece has been taken un mutilated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency

The eighth—the story of Mahāśveta—is rich in scenes of romantic interest * * *

* * * * * * *

The Author

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The present edition is a reprint of the first except that one piece the मरीचिवृत्तान्त which was found a little unsuitable, has been replaced by another—मित्रगुप्तचरित—from the same work (the Dasakumāracarita) and that the vocabulary, which cost more labour than it was of use to the student, has been incorporated with the notes, besides some minor changes here and there, in the shape, either of variants or eliminations The महाश्वेतावृत्तान्त, it should be mentioned, has been further abridged in the light of the student's capacities and the Sanskrit renderings of the two Prakrta verses occurring in the पत्रनिकेतुक have been recast into a closer form to the original

Benares
July, 1927

The Author

अनुक्रमणिका ।

विषयः		पत्राङ्काः
१—रघु-दिग्विजयः	(रघुवंशम्)	१
२—रामचन्द्र-वनवासावर्तनम्	(,,)	१०
३—पार्वती-तपश्चर्या	(कुमारसम्भवम्)	२५
४—प्रस्थानकौतुकम्	(शाकुन्तलम्)	४१
५—दुर्योधननिर्वेदः	(वेणीसंहारम्)	५७
६—विश्रुतचरितम्	(दशकुमारचरितम्)	८७
७—शुकनासोपदेशः	(कादम्बरी)	१०४
८—महाश्वेतावृत्तान्तः	(,,)	११२

अष्टपुष्पिका ।

" सत्यं शिवं सुन्दरम् । "

रघुदिग्विजयः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंक्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग् हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान्।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम्।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥
अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥
अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत्॥ ६२॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव॥ ६३॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्॥ ६४॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम्।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु॥ ६५॥
ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव॥ ६६॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धांल्लग्नकुङ्कुमकेसरान्॥ ६७॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्॥ ६८॥
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः॥ ६९॥
तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्॥ ७०॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥ ७१॥
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्॥ ७२॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥
विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥
परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥
न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्
आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये
रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः
पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति
प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्
ईदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो
धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा
भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं
मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः
पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि-
र्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां
    व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा
    महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागै-
    र्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु
    पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
    क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम्
    आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः
    प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी
    तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
    र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते
    सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहाने-
    [1]र्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-
पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्
कूलं फलावर्जितपूगमालम्॥ १७॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चा-
न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम्।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्
सकानना निष्पततीव भूमिः॥ १८॥

क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां
क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः
प्रवर्तते पश्य तथा विमानम्॥ १९॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी
-त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
आचामति स्वेदलवान्मुखे ते॥ २०॥

करेण वातायनलम्बितेन
स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयम्
उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते॥ २१॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं
मत्वा समारब्धनवोटजानि।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं
    चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
    भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
    विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
    तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्य
    शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
    स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
    उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्ता-
    दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च
    त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
    कादम्बमर्धोद्गतकेशरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवु-
    र्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र
कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि
मया कथञ्चिद्घनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगा-
न्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते
विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढा-
न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदा-
दमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नाम्
अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं
स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः
सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां
श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो
गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
एषा त्वया पेशलमध्ययापि
घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा
दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त-
स्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा
स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो-
र्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्ते-
स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः
पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरा-
न्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्ति-
श्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः
पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥
तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥
अमुं सहासप्रहितेक्षणानि
व्याजार्धसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं
सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥
वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष
कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिपि सन्निधत्से ॥ ४४ ॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-
स्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥
छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु
भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या
स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षु-
र्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमाल-
प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी
मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्
अपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रे-
राविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाम्
अमी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम्
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

क्वचित्खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा
भक्ति र्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभि-
श्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा
भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥
समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते
पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूय-
स्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्
यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः
कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां
निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा
वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णै-
रिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां
प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे
सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन
मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां
तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्
यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय
प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्
संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः
पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा
मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः
श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्
अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयाम्
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥
तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥
इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताकृतिविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनम्
उत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्
अध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तथा समक्ष दहता मनोभव
　　पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
　　प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
　　समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
　　तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमा
　　सुता गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
　　निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिता सन्ति गृहेषु देवता
　　स्तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
　　शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
　　शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वय समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सर
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानल
तपोवन तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फल पूर्वतप समाधिना
न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दव
तपो महत्सा चरितु प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लम ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीना चरित व्यगाह्यत ।
ध्रुव वपु काञ्चनपद्मनिर्मित
मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णा ज्वलता हविर्भुजा
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टि सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्त सवितु र्गभस्तिभि
र्मुख तदीय कमलश्रिय दधौ ।
अपाङ्गयो केवलमस्य दीर्घयोः
शनै शनै श्यामिकया कृत पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम्।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम्।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
अतोऽत्र किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-
स्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-
न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम्।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिन
निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम्।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा
पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्-
विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धनः ॥ ५७ ॥

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमतो कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मना
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ) ।

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्या शकुन्तलाया. सौभाग्यदेवताऽर्च-
नीया।

प्रियंवदा—युज्यते। (तदेव कर्माभिनयतः।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भो.।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम्।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला। (आत्मगतम्)
अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता।

अनसूया—भवतु, अलमेतावद्भि: कुसुमैः। प्रस्थिते।)

(नेपथ्ये)—आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम्। कस्मि-
न्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला। (पुरोऽवलोक्य)
न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि। एष दुर्वासाः सुलभकोपो
महर्षिः। तथा शप्त्वाऽविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः।
कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति।

अनसूया—गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोद-
कमुपकल्पयामि।

प्रियंवदा—तथा। (निष्क्रान्ता।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्त-

लितया गत्या प्रभ्रष्टं मेऽग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्चयं रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुन सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्बह्वेतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया 'भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।

(परिक्रामत ।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामहस्तोपहितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया आत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु ।
रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैव दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्य.—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः।)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजामि । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयितपृच्छिका शकुन्तला-सकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तात-काश्यपेन एवमभिनन्दितम् 'दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुति पतिता । वत्से, सुशिष्यपरि-दत्तेव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रति-रक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । किं-त्वद्यैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परि-तोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दाय्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता) अनसूया-सखि, एहि गच्छावः । (परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभि स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् । (उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपविश्य) सखि, सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीम-
  ण्डनं भविष्यति । (बाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचित न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि
  प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा-आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
  अलङ्क्रियतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः 'शकुन्त-
  लाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत' इति । तत इदानीम्—

> क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
> निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।
> अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
> र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या
  सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला
  व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां
  निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । (उभे नाट्येनालङ्कुरुतः) ।

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥७॥

(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः—ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाऽऽशास्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
वैंतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः।
(प्रविश्य) शिष्यः —भगवन्, इमे स्मः।
काश्यपः —भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।
शार्ङ्गरवः —इत इतो भवती। (सर्वे परिक्रामन्ति।)
काश्यपः —भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)
अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कलं यत
प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ ११ ॥

(आकाशे)—
रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १२ ॥
(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव च लताः ॥ १३ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम् । इयं तावद् दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

काश्यपः—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १४ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जति । (परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

> यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
> तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
> श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
> सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १५ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—वत्से,

> उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
> बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
> अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
> मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरव—भगवन्, ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्। अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम्। (चिन्तयति।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, पेक्खस्व। नलिनीपत्तान्तरिदमपि सहअरमपस्सन्ती आतुरा चक्कवाकी आरटदि। दुक्करमहं करेमि।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्।
गुर्वपि विरहदुःखं आशाबन्धो विषाहयति॥ १७॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान्।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः॥ १८॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥२०॥
(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा बिभीहि । स्नेहः पापशङ्की ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २१ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृशं तातशरीरम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारि विरूढ़नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, प्रियंवदे, गता वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

(सर्वे प्रस्थिताः ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः) ।

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्छायाचितितालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमद्यापि चेतनां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् । (निःश्वस्य)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एवापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः) आः शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूर-

दुर्ललित, हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा—निःश्वस्य)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न कृपाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥४॥ (पतति)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहृतचेतनत्वान्निश्चेष्टः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
भीमैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपाविरहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः)

पुरुषः—आर्या, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वा । (निरूप्य) कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां बद्धपरिमण्डलानां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य यतस्वाहृतारुदुर्मुखमुखैः कङ्कचञ्चूहृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तत्र खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे प्रभूतनराः संगता धीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । (दृष्ट्वा) हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समप्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते । (सश्लाघम्) साधु वीरमातः साधु । अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु । अन्यत्र प्रक्ष्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु ।

अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि। (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविषमशीलतया पर्याकुलो जनः। तत्कमिदानीमत्र प्रक्ष्यामि। कं वोपालप्स्ये। भवतु। स्वयमेवात्र विचेष्यामि। (परिक्रम्य) भवतु। दैवमिदानीमुपालप्स्ये। हंहो दैव, एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते। अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति। (विचिन्त्य निःश्वस्य च अथवा किमत्र दैवमुपालभे। तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषप्राशिनः संभृतचिरकालसंवृद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति। (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैष विविधरत्नप्रभासंवलितसूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिङ्मुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम्। यावन्निरूपयामि। (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति। अथवा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति।

(उपसृत्य सूत सक्षया पृच्छति)।

सूत —(दृष्ट्वा) अये, कथ संग्रामात्सुन्दरक प्राप्त।

सुन्दरक —(उपगम्य) जयतु जयतु महाराज।

दुर्योधन —(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य।

सुन्दरक —देव कुशल शरीरमात्रकेण।

दुर्योधन —किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हत सारथि भग्नो वा रथ।

सुन्दरक —देव, न भग्नो रथ। अस्य मनोरथ।

दुर्योधन —किमयिस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम्। तदल सम्भ्रमेण। अशेषतो विस्पष्ट कथ्यताम्।

सुन्दरक —यद्देव आज्ञापयति। देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे व्रणप्रहारवेदना। (साटोप परिक्रम्य) शृणोतु देव। अस्तीदानीं कुमारदु शासनवध (इत्यर्धोक्ते मुखमाच्छाद्य शङ्का नाटयति)।

सूत —सुन्दरक कथय। कथितमेव दैवेन।

दुर्योधन —कथ्यताम्। श्रुतमस्माभि।

सुन्दरक —(स्वगतम्) कथ दु शासनवध श्रुतो देवेन। (प्रकाशम्) शृणोतु देव। अद्य तावत्कुमारदु शासनवधामर्षिणा स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणललाटपट्टेनाविज्ञातसन्धानमोक्षनिशितशरधारावर्षणाभियुक्त स दुराचारो दु शासनवैरी।

उभौ—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्धूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम्। न खलु गगनतलं लक्ष्यते।

उभौ—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति।

दुर्योधन—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापप्रलयं प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम्।

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभवशङ्किना धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरस्फुरद्बहुसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्ततारस्वनप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो, धावितस्तमुद्देशं रथवरः।

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससम्भ्रममामुक्तविगलितमपधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डजीवो दक्षिणहस्तेनोत्क्षिप्तशरपुङ्खविघट्टनत्वरायितसारथिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन वैदूर्यशिलाश्यामलस्निग्धशल्यपत्रैः कठिनकङ्कपत्रपुष्पवर्णैः कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तीक्ष्णविविक्तनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनञ्जयेनेषद्विहस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा युध्यस्व ।' एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटिभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषविषमैः श्रुतिपथकृतप्रणयैः निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुर्वचनैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकूतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसन्धानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तंविश्रामितवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अवधीरितसकलराजचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोदकरुणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धतिर्भीमसेने बाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथौ रथवरे धनुषि जीवायां नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विरथो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापारमात्रप्रतिषिद्धशरसम्पातो मण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः कुमारवृषसेनः।

दुर्योधन—(साशङ्कम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि शिलीमुखासारः। कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोद्धुम्।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु। ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्वभावेऽपि। ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्कणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी।

दुर्योधनः—(सवेशरम्) ततस्ततः।

सुन्दरक —अतो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् सशरं धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

दुर्योधन —(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितैः निशितक्षुरप्रैः सुचिरं निध्यायार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्तिः ।

दुर्योधन —साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् । भणितं च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् । तथाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तविश्रमितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

दुर्योधन —(साभिप्रायम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

दुर्योधन—सुन्दरक, कथ्यताम्। परवचनमेतत्।

सुन्दरक—शृणोतु देव। 'अरे दुर्योधनप्रमुखा कुरुबलसेनाप्रभव, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्ष बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः। अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि।' इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातघोरभीषणजीवारवं गाण्डीवम्। स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम्।

दुर्योधन—(सावहित्थम्) ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, प्रतिपिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलंकषे द्वे बाणनद्यौ। ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः।

दुर्योधन—ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, गाण्डीविना शरवर्षनिर्घोषमात्रविभाव्यत्राणवर्षेण तथाचरितं शक्तिविशेषैर्यथा न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते।

दुर्योधन—(सविस्मयम्) ततस्ततः।

सुन्दरक—ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे दारुणसंसिद्धनादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेनो हा हत इति।

दुर्योधनः—(सबाष्परोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, पश्यामि कुमारं हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् ।

दुर्योधनः—(सास्रम्) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं श्रुत्वा । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह,

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्तम्
उद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥ ८ ॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं पुनः—

अन्यत्तं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः) ।

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजलमुज्झित्वानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामि-

नाभियुक्तो धनञ्जयः। तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रथवरः।

दुर्योधन —ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, शल्येन भणितम्—'अङ्गराज, हततुरङ्गमो भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम्' इति परिवर्तितो रथोऽयतारितः स्वामी स्यन्दनाद्वुमकारं च समाश्वासितः। ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता। सुन्दरक, एहीति भणितं च। ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम्। ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिखमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य सन्देशः। पट्टिकामर्पयति। (दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति)।

'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्णं एतदर्न्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति—

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण वाष्पेण वा ॥ ६ ॥

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि। भद्र सुन्दरक, अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः।

सुन्दरक—देव, अद्याप्यारम्भ पृच्छ्यते। अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चय पुनरपि पार्थेन सह समर मार्गयते।

दुर्योधन—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन्) सूत, रथमुपनय। सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततर गत्वा वयस्यमङ्गराज प्रतिबोधय। अलमतिसाहसेन। अभिन्न एवायमावयो सङ्कल्प। न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी। किंतु—

हत्वा पार्थान्सलिलमशिव बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्प सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च।
कृत्वान्योन्य सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढ
सत्यक्ष्यावो हततनुमिमा दु खितौ निर्वृतौ च॥१०॥

अथवा शोक प्रति मया न विज्ञप्तस्त्वद्वचस्यम्।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दु शासनोऽनुज।
त्वा बोधयामि किमह त्व मा सस्थापयिष्यसि॥११॥

सुन्दरक—यद्देव आज्ञापयति। (निष्क्रान्त)।

दुर्योधन—तूर्णमेव रथमुपस्थापय।

सूत—(कर्ण दत्त्वा) देव, हेपासवलितो नेमिध्वनि श्रूयते। तथा तर्कयामि नून परिजनोपनीतो रथ।

दुर्योधन—सूत, गच्छ त्व सज्जीकुरु।

सूत—यदाज्ञापयति देव। (निष्क्रम्य पुन प्रविशति)।

दुर्योधन—(विलोक्य) किमिति नारूढोऽसि।

सूत—एष खलु तातोऽम्बा च सञ्जयाधिष्ठित रथमारुह्य देवस्य समीपमुपगतौ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च सम्प्राप्तौ । कष्टमतिबीभत्समाचरितं दैवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर । अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव, त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः । पश्य ।

प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न शक्ता रिपून्

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च ।
तस्मिन्बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १२ ॥

तथाप्यवश्य वन्दनीयौ गुरू । (निष्क्रान्तः सूतः ।)

(ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते ।

सञ्जयः—अन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम्) जात, एकाकीति भणसि किं नु खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

सञ्जयः—तात अम्ब, अवतरतं स्वैरं रथात्। (उभाववतरणं नाटयतः।)

सञ्जयः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः। नन्वेष तातोऽम्बया सह प्रातः किं न पश्यति महाराजः। (दुर्योधनो वैलक्ष्यं नाटयति।)

धृतराष्ट्र—शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतोपाश्रयः।
दूरानिर्जितशात्रवान्नरपतीनालोकयंल्लीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान्॥१३॥
(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनोत्थालिङ्गतः।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु सन्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वः सम्प्रति मय्यप्ययमव्याहारः।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं साम्प्रतं वत्सो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा। (रोदिति।)

दुर्योधन—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये वः
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि॥१४॥

गान्धारी—जात, अलं परिदेवितेन। त्वमपि तावदेवेऽस्यान्ध्ययुगलस्य मार्गोपदेशक। तच्चिरं जीव। किं मे राज्येन जयेन वा।

दुर्योधन—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुतप्रिया क भवती क च दीनतैषा।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम्॥ १५॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य।

सञ्जय—महाराज, किं धाय लोकवादो वितथ 'न वृद्धस्य कूपपतने रज्जुस्तानैव प्रदातव्या' इति।

दुर्योधन—अपुष्पलमिदम्। उपनियमप्राणाभावे किमुपकरणेन। (रोदिति।)

धृतराष्ट्र—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिहि। समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

दुर्योधन—तात, दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम्। किन्तु—

तुल्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया।
विराजमानौ लोकेऽपि तनयाननुशोचतम्॥ १६॥

गान्धारी—जात, एतदेव साम्प्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको नानुशोचितव्यः। तज्जात, प्रसीद। एष ते शीर्षाञ्जलिः। निवर्त्यतां समरव्यापारात्। अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहताशेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

सञ्जयः—राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेश्यभूमिर्विजिगीषुः प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतोऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । यदि मन्नतिमापद्यते तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तातः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, किं विस्तरेण । सन्धत्तां भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधनः—तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्सञ्जयश्च काममेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः । अन्यच्च । तात,

अस्खलितभ्रातृशतस्तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः सम्प्रति दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्ति स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुलभावसानं च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम्। अन्यच्च नयवेदिन्सञ्जय,

हीयमाना किल रिपोर्नृपाः सन्दधते परान्।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजे पाण्डवाः कथम्॥ १८॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति युधिष्ठिरः।

दुर्योधनः—कथमिव।

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य। नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति। बहुच्छलत्वात्संग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदेव भवते रोचते तदेवासौ सज्जः सन्धातुम्।

सञ्जयः—एवमिदम्।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम्।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातॄणां निहते शते विषहते दुर्योधनो जीवितुम्।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विदध्यामहम्॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा युवराज, अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः। हा वीरशतप्रसविनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुनः सुतशतम्। (सर्वे रुदन्ति।)

सञ्जयः—(बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्ब, प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां भूमिं युवामागतौ। तदात्मापि तावत्संस्तम्यताम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चानुव्रति मानवन्धमरिषु त्वदेकशरणजीविनावलम्बनेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च।

दुर्योधनः—श्रूयतां यदनिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम्।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः।
अभिमुखमरीन्घ्नन्तः संख्ये हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया॥ २०॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात्।

(नेपथ्ये महान्कलकलः।)

गान्धारी—(आकर्ण्य सभयम्) जात, कुत एतद्धाहाकारमिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते।

सञ्जयः—अम्ब, भूमिरियमेवंविधानां भीरुजननासजननी महानिनादानाम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, आयतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहारवः। कारणेनास्य महता भवितव्यम्।

दुर्योधनः—तात, प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् । यावदपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय ।

गान्धारी—जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, यद्यपि मयान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रह परप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरपि कृतं यन्न प्रकाशं रणे ।

गान्धारी—जात, एकाकी त्वम् । कस्ते साहाय्यं करिष्यति ।

दुर्योधनः—एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ।

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भो योधा, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं महत्कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया । यत कालानुरूपं प्रतिविधानमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितलतुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-
र्बाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकृष्यमाणः शनैः ।
वार्तामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्पृच्छतां
शून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्यः कुरून्शल्ययन् ॥२२॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आः केनेदमविस्पष्टमशनिपातदारुणमुद्घोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—हा, हताः स्मः । (आत्मानं पातयति) ।

दुर्योधनः—अयि, कथय ।

धृतराष्ट्रसञ्जयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूत —आयुष्मन्, किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण । (मोहमुपगतः ।)

गान्धारी—जात, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सञ्जयः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

धृतराष्ट्रः—भोः, कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ २४ ॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु मां हतविधे,

अन्योऽनुभूतबहुपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥ २५ ॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः)

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥ २६ ॥

(पुनर्मोहमुपागतः । सर्वे समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥ २७ ॥

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं तु कर्णे
कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य ॥ २८ ॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि ।

दुर्योधनः—मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः ।
तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥ २९ ॥

सूत, केनैतदसम्भवनीयमस्मत्कुलान्तकरणं कर्म कृतं स्यात् ।

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रस्याकायुधसारथेः शरैस्तस्य ।
निहतः किलेन्द्रसूनोरसत्सेनाकृतान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधनः—कर्णाननेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः ।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम् ।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)
भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वोद्धतेषु
द्रवति च हृदयं मे भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम्।
अनिश्चितनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
च्छलयदुलमरीणां सङ्गरे हा हतोऽस्मि ॥ ३३ ॥

गान्धारी—जात, तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण सम समर मार्गयसे।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद् वृकोदरः।
पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामृतेन्दुः।
पुत्रस्त्वदीय तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन। सज्जं मे रथमुपाहर। भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ। गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि।

सूतः—अलमन्यथा सम्भावितेन। अयमहमागत एव। (निष्क्रान्तः।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्दृश्चयं ते व्यवसायस्तत्सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम्।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव।

गान्धारी—जात, कतरः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बयिष्ये ।

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

दुर्योधनः—

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसम्पातैरयमात्मास्रुवारिभिः ॥ १६ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—आयुष्मन्,

भ्रातायेकरथारूढौ पृच्छन्तौ स्वामितस्ततः ।

सर्वे—कथ्य कथ्य ।

सूतः—स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥ १७ ॥

गान्धारी—(सभयम्) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधनः—ननु सन्निहितैवेयं गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधनः—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय, रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व । समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्योधनः—तात, किमनेनोपलम्भेन ।

(ततः प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भो सुयोधनानुजीविनः, किमिति सम्भ्रमादयथार्थं चरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः ।

दुर्योधनः—सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः। (तावुपसृत्य) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति।

अर्जुनः—आर्य, प्रसीद। न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम्। तद्गच्छावः।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः। न युक्तमनभिवाद्य गुरून्गन्तुम्। (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय। अथवा तिष्ठ। स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः।

अर्जुनः—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥३८॥

भीमः—चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥३९॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम्। यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः। तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि।

भीमः—तात, अलं मन्युना।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कैः
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तौ)

(नेपथ्ये —अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्, अर्जुन अर्जुन, क्वेदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवता शून्यगुल्मे रणेऽस्मिन् ।
स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनयजितं न्यस्तहेतेरपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चाश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम् ।

दुर्योधन —तात, अम्ब, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलमदेन ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधनः—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम्। (उपवेशयति।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत्।
द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽस्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥४२॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः। अस्मासु च परिभवः। (प्रकाशम्) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु। (निष्क्रान्तः।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणपराङ्मुखत्वमापादयसि।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम्। किं वा नेदं क्रोधस्थानम्। पश्य।

अज्वलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम्।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥४४॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तथापि कोऽत्र दोषः । अवसानमिदानीं भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः । (विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्वचनाद्ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः ।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्
वचनविकृतिरस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तात । (उत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता धृतशस्त्र शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—सूत, सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छाम । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

विश्रुतचरितम् ।

देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यमानः क्लेशार्हः कश्चित् कूपाभ्याशेऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत्—'महाभाग, क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुद्धरन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः । तमहमस्मि नाहमुद्धर्तुम्' इति । अथाहमभ्येत्य प्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च बालं वंशनालीमुखोद्धृताभिरद्भिः फलैश्च पक्वैः शरक्षेपोच्छिन्नस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात् पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषण्णमेनं जरन्तमब्रवम्-'तात, क एष बालः, को वा भवान्, कथं चेयमापदापन्ना' इति । सोऽश्रुगद्गदमगदत्—'श्रूयतां महाभाग—

विदर्भो नाम जनपदः । तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशावतार इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः, विनेता प्रजानाम्, रञ्जितभृत्यः, कीर्तिमान्, उदग्रो मूर्तिबुद्धिभ्याम्, उत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यभव्यकल्पारम्भी, सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्भावयिता शत्रून्, असम्बद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेषु, अतिनदीष्णः कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता

कोपप्रसादयोः, यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः, सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदाम्, षाड्गुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोकः पुण्यवर्मा नाम राजासीत्। स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषम् पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु। तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरध्यतिष्ठत्। स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवादण्डनीत्यां नात्यादृतोऽभूत्। तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगल्भवागभाषत— 'तात, सर्वैवात्मसम्पदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैव त्वयि लक्ष्यते। बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्राप्तविस्तारा तथेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते। तथाप्यसावप्रतिपद्यमानसंस्कारमर्थशास्त्रेषु, अनग्निशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः। बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छ्रितोऽपि परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते। न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम्। अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते। न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय। अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किंचनवादिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः। निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते। आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा। दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति। तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात्। अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभि-

षड्भागमय दण्डनीतिं कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चार्यजितश- क्तिसिद्धिरस्खलितशासन शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्' इति ।

एतदाकर्ण्य 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम् । तथा क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत् । तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासन्निधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यः पटुरधनिरतमुक्तो बहुभङ्गिविशारदः परमर्मान्वेषणपरः परिहासयितृ परिवाद- रुचिः पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकल- दुर्नयोपाध्यायः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्वं व्यज्ञापयत्—'देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्राजनं भवति विभूतेः, तमकस्मादुद्यावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः । तथाहि—केचित् प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदया- तिशयैराशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्ध्वा दर्भरज्जुभिः, अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिप्य, अनशनं च शाययित्वा सर्वस्वं स्वीकुर्वन्ति । तेभ्योऽपि घोरतराः पापण्डिनः पुत्रदार- शरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति । यदि कश्चित् पटुजातीयो नास्मै मृगतृष्णिकार्थं हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत्, तमन्ये परिवार्याहुः— 'एकामपि काकिणीं कार्पण्यलक्ष्मामापादयेम, शस्त्रादृते सर्वं- शत्रून् घातयेम, एकशरीरिणमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि, यदयमस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचरति' इति । स पुनरिमान् प्रत्याह— 'कोऽसौ मार्गः' इति । पुनरिमे ब्रुवते—'ननु चतस्रो राजविद्या- स्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति । तासु तिस्रस्त्रयीवार्ता- न्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च । तास्तावदासताम् । अधीष्व

तावद्दृण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा' इति । स 'तथा' इत्यधीते शृणोति च । तत्रैव जरां गच्छति ।

तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मयमविदितवता न तत्त्वतोऽधिगम्यते । भवतु कालेन बहुनाल्पेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्भिरियानोदनः सम्पद्यते । इयत ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम्'। उत्थितेन च राज्ञा क्षालिताक्षालिते मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजातमह्नः प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम् । श्रृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽध्यक्षधूर्ताश्चत्वारिंशत चाणक्योपदिष्टानाहरणोपायान् सहस्रशतमनुक्त्वैव ते विकल्पयितारः । द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमानानां प्रजानामक्रोशाहतमाकर्णः कष्टं जीवति । तत्रापि प्राड्विपाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ विदधानाः पापेनाकीर्त्या च भर्तारमात्मनश्चार्थैर्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभते । भुक्तस्य च यावदन्धःपरिणामस्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं मिथः सम्भूय, दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च विपरिवर्तयन्तः स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति ।

बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव सन्ध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रयोगा अनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् । पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः । सप्तमे च मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान् पीनशुल्कदायकर्मणि वाणिज्यया वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमानमपि छलेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहु —'अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः। दुःस्था ग्रहाः। शकुनानि चाशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी कष्टदारिद्र्या बहुपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च भवति' इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविहितसुखलेशमायासबहुलमविरलकदर्थनं च नयतो नयज्ञस्यास्य चक्रवर्तिना स्व-

मण्डलमात्रमपि दुरवाप्यं मन्येत्। शास्त्रज्ञसमाज्ञातो हि यद्-
ददाति यन्मानयति यत् प्रियं वदति, तत् सर्वमतिसन्धातु-
मित्यविश्वासः। अविश्वसनता हि जन्मभूमिरलक्ष्म्याः। या
चता च लक्षणेन विना न लोकयात्रा स लोकत एव सिद्धा। नात्र
शास्त्रेणार्थः। स्तनन्धयोऽपि हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं लिप्सते।
तदपास्यातियन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि। येऽप्यु-
पदिशन्ति एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, एवमरिषड्वर्गस्त्या-
ज्यः सामादिरुपायवर्गः स्वेषु चाजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्र-
हचिन्तयैव नेयः कालः स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न
देयः' इति तैरप्येभिर्मन्त्रिवर्यैर्युष्मत्स्वार्थोपार्जितं धनं दासी
गृहेष्वेव भुज्यते। के चैते वराकाः। येऽपि मन्त्रकृच्छास्त्रक-
काराः शुक्राङ्गिरसविशालाक्षबाहुदन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तैः
किमरिषड्वर्गो जितः कृतो वा तैः शास्त्रानुष्ठानम्। तैरपि हि
आरब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी। पठन्तश्चापठन्तश्चैव
सन्दृश्यमाना बहवः।

ननु इदमुपपन्नं देवस्य, यदुत सर्वलोकमान्या जातिः,
अयातयामं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा विभूतिः।
तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्ग-
विकल्पनात् सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन तन्त्रावापेन मा वृथा
वृथा। सन्ति हि ते दन्तिनां दश सहस्राणि, हयानां लक्षत्र-
यम्। अनन्तं च पादातम्। अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृ-
हाणि। सर्वश्चैष जीवलोकः समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते
कोष्ठागाराणि रेचयिष्यति। किमिदमपर्याप्तं यदन्यार्जितायास

क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चान्यहानि ।
तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनर-
र्जयन्त एव ध्वंसन्ते । नार्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वादयितु-
मीहन्ते । किं बहुना । राज्यभारं मादृशेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु
समर्प्य, अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभी रममाणः सङ्गीत-
पानगोष्ठीश्च यथर्तु बध्नन् यथार्हं कुरु शरीरलाभम्' इति
पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बितचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्रीति-
फुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः । जननाथश्च सस्मितम् 'उत्तिष्ठ,
ननु हितोपदेशाद्गुरवो भवन्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनु-
ष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् ।

अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रार्थमानो मन्त्रिवृद्धेन
वचसाभ्युपगम्य, मनसा अचिन्त्य इत्यवज्ञातवान् । अथैवं मन्त्रि-
णो मनस्यभूत्—'अहो मे मोहाद्बालिश्यम् । अनुचितेऽर्थे नेतु-
यत्नर्थीयाक्षिप्तोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामा-
यथापूर्व्यम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं
भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनु-
कम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनं वस्तु प्रेषयति, न मत्सु-
कृतानि प्रगणयति, न मे गृहवार्तां पृच्छति, न मत्पक्षान् प्रत्य-
वेक्षते, न मामासन्नकार्येष्वभ्यन्तरीकरोति । न मामन्तःपुरं प्रवेश-
यति । अपि च, मामनर्हेषु कर्मसु नियुङ्क्ते, मदासनमन्यैराक्रम्य-
माणमनुजानाति, मद्वैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्योत्तरं
न ददाति, मत्समानदोषान् विगर्हति, मर्माणि मामुपहसति,
स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि

मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां स्खलितानि मत्समक्षं मूर्ख-वद्घोषयति। सत्यमाह चाणक्यः—'चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि प्रियाः स्युः। दक्षिणा अपि तद्भावबहिष्कृता द्वेष्या भवेयु' इति। तथापि का गतिः। अविनीतोऽपि न परित्याज्यः पितृपैतामहैरस्माद्भिरयमधिपतिः। अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमश्रू-यमाणाश्च कुर्मः। सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम्। अपि नामापरो भाविन्यः प्रकृति-स्थमेनमापादयेयुः। अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु कश्चिदुपपन्नोऽपि क्षेपः सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत्। भवतु भविता तावदनर्थः। स्तिमितपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयम्' इति।

एव गते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो नामाश्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुरसद्वृत्तः पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्बह्वीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकच्छद्मविद्भिश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः क्रीडाभिर्विहारभद्रमात्मसादकरोत्। अमुना चैव संक्रमेण राजन्यास्पदमलभत। लब्धरन्ध्रश्च स यद्यद् व्यसनमारभते तत् तथेत्यवर्णयत्।

असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत। तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विश्रृङ्खलमसेवन्त व्यसनानि। सर्वश्च समानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ट। समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्रापेक्षता. स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन्। ततः क्रमादायद्वाराणि व्यशीर्यन्त। व्ययमुखान्यहरहर्व्यवर्धन्त। सामन्तपौरजानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेषु

राज्ञा सज्ञानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमन्व-चारिषुः। तन्मूलाश्च कलहाः सामर्षाणामुदभवन्। अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः। अपह्रियन्त धनवतां धनानि तस्करादिभिः। अपह्नुतपरिभूतयः प्रहताश्च पातकपथाः। हतबान्धवा हतवित्ता बधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नश्रुकण्ठ्यः प्रजाः। दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत्। कृशकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त। विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त। तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन् परोपजापाः।

अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वानवास्यं प्रोत्साह्यानन्तवर्मणा व्यग्राहयत्। तदाक्रान्तराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत्। सर्वसामन्तेभ्यश्चाश्मकेन्द्रः प्रागुपेत्यास्य प्रियतरोऽभूत्। अपरेऽपि सामन्ताः समगसत। गत्वा चाभ्यर्णे नर्मदारोधसि न्यविशत। तस्मिंश्चावसरे महासामन्तस्य कुन्तलपतेरवन्तिदेवस्यात्मनाटकीयां क्ष्मातलोर्वशीं नाम चन्द्रपालितादिभिरतिप्रशस्तनृत्यकौशलामाहूयानन्तवर्मा नृत्यमद्राक्षीत्। अश्मकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त—'प्रमत्त एष राजा कलत्राणि नः परामृशति। कियत्यवज्ञा सोढव्या। मम शतमस्ति हस्तिनाम्, पञ्च शतानि च ते। तदावां सम्भूय मुरलेशं वीरसेनमृचीकेशमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं नासिक्यनाथं च नागपालमुपजपाव। ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्मन्मतेनैवापायनेरन्। अयं च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम्। अमुनैनं दुर्विनीतमग्रतो व्यतिषक्तं पृष्ठतः प्रहरेम। कोशवाहनं च विभज्य गृह्णीम' इति। हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विंशतिं वरांङ्

कानाम्, पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमपलानाम्, प्राभृतीकृत्यासमुद्गेन तैः सामन्तैः सम्मन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत्। उत्तरेद्युरेषां सामन्तानां वानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादामित्रत्वमगमत्। वसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव कृत्वा 'यथाप्रयासं यथाबलं च विभज्य गृहीतं। युष्मदनुज्ञया येन केनचिदंशेनाहं तुष्यामि' इति शाठ्यात् सर्वानुवर्ती, तेनैवामिषेण निमित्तीकृतेनोत्पादितकलहः सर्वसामन्तानध्वंसयत्। 'तदीयं च सर्वस्वं स्वयमेवाग्रसत। वानवास्यं केनचिदंशेनानुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्वमनन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत्। अस्मिन्नन्तरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः सम्भूय बालमेनं भास्करवर्माणम्, अस्य च ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयोश्च मातरं महादेवीं वसुन्धरामादायापसर्पन्नापदोऽस्या भावितया दाहज्वरेण देहमजहात्। अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं भर्तृद्वैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्मणेऽनपत्याय सापत्न्या देवी दर्शिताभूत्। तामार्यामनार्योऽसावन्यथाभ्यमन्यत। निर्भर्त्सितश्च तया 'सुतमियमखण्डचारित्रा राज्यार्हं चिकीर्षति' इति नैर्घृण्यात्तमेनं बालमजिघांसीत्। इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमाज्ञप्तः—'तात, नालीजङ्घ, जीवतानेनार्भकेण यत्र क्वचिदुपधाय जीव। जीवेयं चेदहमप्येनमनुसरिष्यामि। ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः स्ववार्ताम्' इति। अहं सङ्कुले राजकुले कथञ्चिदेनं निर्गमय्य विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि। पादचारदुःस्थितं चैनमाश्वासयितुं घोषे क्वचिदहानि कानिचिद् विश्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसम्पातभीतो दूराध्वमपासरम्। तत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य वारि

दातुकाम कूपेऽस्मिन्नपत्रस्य पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः। त्वमेवा-
स्यातः शरणमेधि विशरणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमबध्नात्।
'किमीया जात्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाटलि-
पुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोसलेन्द्रात्
कुसुमधन्वनोऽस्य माता जाता' इति। यद्येवम्, एतन्मातुर्म-
त्पितुश्चैको मातामहः' इति सस्नेहं तमहं सस्वजे। वृद्धेनोक्तम्—
सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पिता' इति। 'सुश्रुतः' इत्युक्ते
सोऽत्यहृष्यत्।

अहं तु तं नयावलिप्तमश्मकं नयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये
पदे प्रतिष्ठापयेयमिति प्रतिज्ञाय, कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयमित्य-
चिन्तयम्। तावदापतितौ च कस्यापि व्याधस्य शरनिपातत्रस्तौ
द्वौ मृगौ स च व्याधः। तस्य हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डं
चाच्छिद्य ताववधिषम्। एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्रा-
कृतोऽपतत्। तत्रैकं मृगं दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचो
विकृत्योर्वस्थिग्रीवादीनि शलाकृत्य दावाङ्गारेषु, तप्तेनामिषेण
तयोरात्मनश्च क्षुधमत्यतार्षम्। एतस्मिन् कर्मणि 'मत्सौष्ठवेना-
तिहृष्टं किरातमसि पृष्टवान्—'अपि जानासि माहिष्मतीवृत्ता-
न्तम्' इति। असावाचष्ट—'तत्र व्याघ्रत्वचो दृतीश्च विक्रीया-
द्यैवागतः किं न जानामि। प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो
मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा
पुरी' इति। अथ कर्णे जीर्णमब्रवम्—'धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि
सम्यक् प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं
जिघांसति। तत् प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्वार्तां च देव्यै रहो

निवेद्य, पुनः कुमारः शार्दूलमतिम इति प्रकाशमाक्रोशः कार्यः। स दुर्मतिरन्तः प्रीतो बहिर्दुःखं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति। पुनस्तया त्वन्मुखेन ■ वाच्यः—'यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्रमिषं सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात्। 'अथ तु त्वदादेशकारिण्येवाहम्' इति। स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपत्स्यते। पुनरनेन वत्सनामनाम्ना महाविषेण संनीय तोयं तत्र मालां मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः। यद्यस्मि स एवायमसि प्रहारः पापीयसस्तस्य भवतु यद्यस्मि पतिव्रता' इति। पुनरनेनागदेन सह सिक्तेऽम्भसि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहित्रे देया। मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकारायां सन्याम्' सर्वास्त्वैवैनां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते। पुनः प्रचण्डवर्मैवं सन्देश्यम्—'अनायकमिदं राज्यम्। अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या' इति। तावदार्यो कापालिकवेषच्छन्नौ दृष्ट्वैव दीयमानभिक्षौ पुरो बहिरुपश्मशानं वत्स्यथ। पुनरार्यमायान् पौरवृद्धानमात्यांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी—'स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः। अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति। पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मन्दुरवने परीक्ष्य पैजन्य जनेषु निर्गतेषु, कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति। स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति। स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः। सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता' इति। तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते' इति।

स साम्प्रतमभिप्रीतः प्रयातोऽर्थश्चायं यथा चिन्तितमनुष्ठितो-ऽभूत्। प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्—'अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम्। असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः। न शक्यमुपधियुक्तमेतत् कर्मेति वक्तुम्। यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव जातं न मृत्युः। योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तेत स भस्मैव भवेत्' इति।

अथ महाव्रतिवेषेण मां पुत्रं च भिक्षार्थं प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्नुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—'भगवन्, अयमञ्जलिः अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम्। अस्ति ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा' इति। मयोक्तम्—'फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि' इति। 'यद्येवं बहु भागधेयमस्या वो दास्याः। स खल्वस्याः सुता-भ्युदयशंसी स्वप्नः' इति मद्दर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रवीत्—'तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः' इति। मयापि सस्मितम् 'एवमस्तु' इति लब्धभैक्ष्यो नालीजङ्घमाकार्य निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—'क्वासावल्पायुः प्रथितः प्रचण्डवर्मा' इति। सोऽब्रूत—'राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैः।' इति। 'यद्येवम्, उद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तमादिश्य, तत्प्राकारैकपार्श्वे क्वचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलववेषलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरञ्जयम्। अनुर-ञ्जितातपे तु समये, जनसमाजोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीत-नानावादितादि–हस्तचङ्क्रमणोर्ध्वपादालातपादापीडवृश्चिकम-

करलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तनादीनि च करणानि, पुनरादायादायासन्नवर्तिनां छुरिकास्ताभिरुपहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्क्रोशपातादीनि दर्शयन्, विंशतिचापान्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्छुरिकयैकया प्रत्युरस प्रहृत्य, 'जीव्याद्वर्षसहस्रं वसन्तभानुः' इत्यभिगर्जन्, मद्वाक्यमरूक्षं मुधा तासेः कस्यापि चारभटस्य पीवरांसबाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं विचेतीकुर्वन्, आकुलं च लोकमुच्चकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमत्यलङ्घयम्। अथाप्लुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेव पन्था दृश्यते' इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीरुतसैकतास्पृष्टपादन्यासया तमालवीथ्या जानुप्राकारं प्राचा प्रतिमुखधावितः, पुनरथाचोच्छ्रितैकचिनत्याद्दलदयपातेन मद्धृत्य, लङ्घितप्राकारवप्रलातपलयस्तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेष सह कुमारेण मत्कर्मतुमुलराजद्वारदुःखलङ्घवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम्। प्रागेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठानमेव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितद्वारं बिलम्।

अथ गलति मध्यरात्रे वर्षवरापनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवसनौ तद्बिलमार्यां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव। देवी तु पूर्वेद्युरेव यथार्हमग्निसंस्कारं बालाय दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, चण्डवर्मणे च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव संदिश्य, उत्तरेद्युः प्रत्युपस्येव पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा, सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिविजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टि सह जनेन स्थित्वा पटीयांसं पटहशब्दमकारयत्।

श्रगुतररन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलम् उभयकरविधृतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम्। निरगमयं च कुमारम्। अथ यथापूर्वमर्चयित्वा, दुर्गामुद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्यग्रदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताञ्जलि रूढविस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम्—'इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—'मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य यो दत्तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतयाऽमन्दमातृपक्ष इति परिगृह्णन्तु भवन्तः।' अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटवमकटशाठ्यनिष्ठुराश्मकघटघट्टनात्मानं मां मन्यध्वमस्य रक्षितारम्। रक्षानिर्देशश्चास्य स्वसेयं सुभूरभ्यनुज्ञाता मह्यमार्यया' इति।

श्रुत्वैतत् 'अहो भाग्यवान् भोजवंशो यस्य त्वमार्यादत्तो नाथः' इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः। सा तु वाचामगोचरं हर्षावस्थामस्पृशम्मे श्वश्रूः। तदहरेव च यथावद्ग्राहयन्मञ्जुवादिनीपाणिपङ्कजम्। अपरस्यां च यामिन्यां सम्यगेव विलं प्रत्यपूरयम्। अलब्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिव्यांशतामेव मम समर्थयमानो महाशां नात्यवर्तत। राजपुत्रस्यार्यादत्त इति प्रभावहेतुः प्रसिद्धिरासीत्। तं च गुणवत्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्नीतिं राजकार्याण्यन्वतिष्ठम्। अचिन्तयं च—'राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम्। शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते। मन्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन निर्वहणम्। अत. पञ्चाङ्गमन्त्रमूलो द्विरूपप्रभावस्कन्धश्चतुर्गुणोत्साहविटपो

द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः षड्गुणकिसलयः शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति। स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरुपजीवः । यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्ममन्त्री स कोसलाभिजनत्वात् कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिमवमत्यैव ध्वस्तो मित्रवर्मा । स चेदमन्यः पेशलम्' इति। अथ नालीजङ्घं रहस्यशिक्षयम्—'तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—'को न्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति । स चायमलसालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः, किमुद्रीयेत ग्रस्येत वा' इति । स यद्वदिष्यति तदस्मि बोध्यः' इति ।

सोऽन्यदेव मामाबेदयत्—'मुहुरुपास्य प्राभृतैः, प्रवर्त्य चित्राः कथाः, संवाह्य पाणिपादम्, अतिविस्रम्भदत्तक्षणं तमभाषं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र, मैवं वादीः । अभिजनस्य शुद्धिः, असाधारणं बुद्धिनैपुणम्, अतिमानुषं प्राणबलम्, अपरिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमस्त्रकौशलम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्, अनुग्रहार्द्रं चेतः, तेजश्चाप्यविषह्यमत्यमित्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव सन्निपातिनो गुणा येऽन्यत्रैकैकशोऽपि दुर्लभाः । द्विषतामेष चिरबिल्वद्रुमः, प्रह्लादनस्तु चन्दनतरुः । तमुद्धृत्य नीतिविक्रमाभ्यामश्मकमिमं च राजपुत्रं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । नात्र संशयः कार्यः' इति । तथापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम् । तत्सखांश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलम्, अलुब्धतामभिख्यापयन्,

धार्मिकत्वमुद्भावयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्, कण्टकान् विशोधयन्, अमित्रोपधीनुपघ्नन्, चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थान्। अर्थमूला हि सर्वकर्मारम्भाः। न चास्मदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यात्' इत्याकलय्य योगानन्वतिष्ठम्। अथाश्मकेन्द्रं समरे निहत्य तद्राज्यं राजसूनुसाद्विधाय तद्रक्षणार्थं मौलान् स्वानधिकारिणो नियुज्यात्मीभूतेनाश्मकेन्द्रसैन्येन च साकं निम्भानभ्येत्य राजधान्यां तं राजतनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे न्यवेशयम्। सोऽप्युत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मह्यं प्रादात्। अहं च तद्राज्यमात्मसात् कृत्वा राजानमामन्त्र्य यावत्त्वदन्वेषणाय प्रयाणोपक्रमं करोमि तावदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्या-याकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना समगंसि।'

शुकनासोपदेशः ।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबध्यो बलवान् रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवति । इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव

रजनिकरगभस्तयो विशन्ति मुखमुपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य। इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः। प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति*। अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः। किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा। गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरालोको नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण तु राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहङ्कारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि। राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामु-
च्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं
कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरह-
विनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमप-
रिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि
खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसन्दाननिस्पन्दीकृतापि
नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृता-
प्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपा-
लितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते ।
न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।
न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते ।
न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पाल-
यति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वन-
गरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्त-
भ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणव्य-
तिकरलग्ननलिननालकण्टकक्षतेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम् ।
अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्ड-
मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु
निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् ।
अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्ड-
कोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । दुष्पिशाचीव दर्शितानेक-
पुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरि-
गृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्र-

मित्र न स्पृशति। उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते। सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति। अभिजातमहिमिव लङ्घयति। शूरं कण्टकमिव परिहरति। दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति। विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति। मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति। परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम्। तथा हि। सततमूष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति। उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति। तोयराशिसम्भवापि तृष्णां संवर्धयति। ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति। बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति। अमृतसहोदरापि कटुकविपाका। विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना। पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया। रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति। यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति। तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणामकालप्रावृड् गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्र-

लब्ध । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्र जालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवीभवन्ति राजान । सर्वाविनयाधिष्ठानता च गच्छन्ति । तथा हि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्ति । उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता । वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणा । जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादा । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यश । तथाहि । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभि खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभि सम्पद्भि प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमाना विविधविषयग्रासलालसै पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमाना प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । धनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्मभग्नगतय पङ्गव इव परेण सञ्चार्यन्ते । मृषावादविपाकसञ्जातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्प

न्ति । सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरः-शूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इषव इव पानवर्द्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका इवादूरदर्शिनः । श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनैवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति मृगया श्रम इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजित-भृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवावमाननं महासत्त्वतेति वन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञताऽपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमद-

त्तचित्ता निश्चेतनतया सर्वजनस्याप्यारोपितालीकाभिमाना
मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमा-
त्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्यो-
पहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन
क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणाद्‌स-
द्भूतसम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं
सम्भावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते ।
दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्था-
पयन्ति । सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि
वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्या-
माहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति
द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभि-
वादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकाया-
सान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावै-
क्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव
इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा
तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन
सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य
वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापाद-
यन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगता-
न्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां
साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाण-
मभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा

मन्त्रिण उपदेष्टारो भारतानकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमा-
र्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
न्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा
नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपा-
लभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे
कुशलैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न विडम्ब्यसे
लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे
रागेण नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा
च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं
च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुख-
रीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि
सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषे-
कमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् ।
अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेका-
नन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा
सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयं च ते कालः
प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव
सिद्धादेशो भवति ।

महाश्वेता-वृत्तान्तः।

राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन। तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि। श्रूयताम्।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति। तासां चतुर्दश कुलानि। एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्। अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्। अन्यदग्नेरुद्भूतम्। अन्यत्पवनात्प्रसूतम्। अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्। अन्यज्जलाज्जातम्। अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्। अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्। अन्यद्भूमेरुद्भूतम्। अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्। अन्यन्मृत्युना निर्मितम्। अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्। अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूताना कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्। एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि। गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्। अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः। स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमे-

चरितेन धातुना समुपार्जितं शैशव एवासक्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तैरेव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोमसमयूखसम्भवमप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदाततरा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतुनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् ।

साह पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणां महाह्लादक सञ्चरन्त्यनिदितस्नेहव्याधायासमनोहर शैशवमतिनीतवती। क्रमेण च कृते मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम्।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारनिर्गताम प्रोत्फुल्लनवनलिन कुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम्। अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्याः पार्वत्याः तटशिलातलेषु विलिखितानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरय चन्दनवीथिका निकषकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलेमत्तकलहसपदलितमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम् इति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलालसाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम्।

एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतनिर्भरविकसितेऽपि कानने अभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम्। कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुक

तरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्कारकृष्टसरःकलहंसानि क-
तिचित्पदानि गत्वा हरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्त-
मिव तपस्यन्तम्, आत्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसु-
मान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थ-
मागतं मुनिकुमारकमपश्यम्।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मित-
प्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्घलाजाञ्जलिमिव मधुमा-
सस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारास्तबकानु-
कारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरी-
मघ्रासम्। अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदः खल्वयं परिमल इति
मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—
'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोषस्याक्षीणता विधातुः,
यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य
मदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरु-
त्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरच-
यता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना
प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः। अन्यथा
किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम्। अलीकं चेदं
यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सु-
षुम्णानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति। ताः खल्वस्य गभस्तयः
समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि
क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्। इति विचिन्तयन्ती-

मेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत्।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूता पाहि पाहीति शरणमिवान्वेष्यन्ती, देहि हृदयेऽवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती, हा हा किमिदमसाम्प्रतमनिक्षेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां, स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्च्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्येव नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनावकाशमिव दातुमाहितवसन्ता निरीयुः श्वासमरुतः। स्वेदसलिलवलेखालतेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः।

आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदन-

व्यतिकरेऽस्मिन्क्षणे मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च । क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकाजनमपहाय स्वयमुपयाताः पतीन् । अन्यथा अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः । न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुव , मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य

तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्, तमपि मद्विकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः। तदा तस्याभ्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत्। मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः। वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताऽक्षमाला। द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका। मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोद्याननरकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्द्विगुणितबाष्पोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैरच्छाद्यन्त दश दिशः। तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमदमयर्णनयोग्यां काम्यप्यवस्थामन्वभवम्। प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्, किमभिधानः कस्य चायं तपोजनयुवा। जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पदसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध' इति। स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्। अथ कौतुकमावेदयामि। श्रूयताम्।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम। तस्यायमात्मजः। पुण्डरीक इति नाम। इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः

पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तलालितहस्तावलम्बया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः–'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कारः प्रसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम् । अजनु सफलतां जन्म पारिजातस्य ।' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादिपमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कात्स्न्येन येऽयं या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामभ्यधात्–'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम् ।' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताङ्गुलिजालकारकरतलादक्षमालां गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाश-

सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम्।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी। प्रत्यासीदति गृहगमनकालः। तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति। अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखलावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम्। उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येव कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासाविन्द्रियजयः। क्व तद्वशित्वं चेतसः। क्व सा प्रशान्तिः। क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्। क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता। क्व ते गुरूपदेशाः। क्व तानि श्रुतानि। क्व ता वैराग्यबुद्धयः। क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम्। क्व सा सुखपराङ्मुखता। क्वासौ तपस्यभिनिवेशः। क्व सा सद्मनामुपर्यरुचिः। क्व तद्यौवनानुशासनम्। सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्। यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीकि-

यन्ते प्रमादेनाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्नियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।'

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्—'चपले, अप्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि

निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तदनुभवतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्यैव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकिततकपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम्।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्—'भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रत्नदर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनान्तरेणापसृत्य मामागच्छन्ती पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दि-
श्याप्राक्षीत्–'बालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना
क्व गच्छति' इति । मयोक्तम्–'एषा खलु भगवतः श्वेत-
भानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य
सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनख-
चक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम
गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।' इति कथिते
च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विग-
तनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमभ्य-
र्थितामिव दर्शयन्पुनराह–'बालिके, कल्याणिनी तयाविसंवा-
दिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमे-
कमभ्यर्थ्यमाना' इति ।' ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया
दर्शितादरमभिहित –'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् ।
महात्मान सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना नि-
खिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति कि
पुनराज्ञाम् । तद्विस्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं
जनः । इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव
प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपाद-
पात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभि-
परिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्त-
कमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै
कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् ।' इत्यु-
क्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन

तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता ऽक्षिविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन अनेनैव मन्त्रेणावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

'दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्या, दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टमेव बहुलनिशीथेवान्धस्य जिह्वोच्छित्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकये वासम्बद्धदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणो दुष्टनिद्रयेव निपतितविह्वलस्य लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य दुरावेशारियपयय पिशाचग्रहस्य दोषविकारोपचय सुतरामनिपत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनापूर्यमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम् । सा च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव वयताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्यात्मसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके कथय कथय स त्वया दृष्टः, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरञ्जनसाधागत' इति पुनः पुनः

पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, मुकुलान्तरकपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकराञ्जलिषु, रविविरहमूर्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्यमृणालशकलाविवरसङ्कामिनानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोस्तु मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति ।'

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजातनदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं 'गच्छ, प्रवेशयनाम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतनस्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायमृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवान्तर्गताकूतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल-

येनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत्। अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम्।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि। वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया। क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजनः। क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्गो रागप्रायः प्रपञ्चः। सर्वमेवाननुपपन्नमालोक्य किमारब्धं दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशमुताहो जटानां समुचितम्। किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम्। अपूर्वेयं विडम्बना। केवलमवश्यकथनीयमिदम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरणं नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि। अस्ति भवत्या समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः। तथा चाभिधाय परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रदेशमगमम्। अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम्। यावत्तत्र तं नाद्राक्षमा

सीद्य मे मनस्येवम्—'किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः, उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् ।' इत्येवं विकल्पयन्कञ्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् ।' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव क्रशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमादृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो बत महद्वैचित्र्यम् । तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलापूरप्लावितमुत्कुपितमिव सखेदमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मीलय मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थस्यैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्ति सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्—'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतर-

हस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीदितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्सय तामयं दुराचारः ।' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपदमान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—'सखे किं बहुनोक्तेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेकुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठ-

न्यसवः। दूरातीतः खलूपदेशकालः। समतिक्रान्तो धैर्यावसरः। गता प्रतिसंख्यानवेला। अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः। केन चान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिधारणं वा करणीयम्। कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम्। को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः। किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्। इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था। तद्गत इदानीमुपदेशकालः। यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि। पच्यन्त इव मेऽङ्गानि। उत्क्वथ्यत इव हृदयम्। प्लुष्यत इव दृष्टिः। ज्वलतीव शरीरम्। अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान्।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः। यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम्—'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम्। इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः। तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि।' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम्। तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्। आ चरण-

तलादङ्गचर्चां चारचयम्। अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कल-विवरशीर्णेन च करसञ्चूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छस-लिलसीकरनिःस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहु-र्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुद्भून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविला-सराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमगम्यमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वर्थेष्व-यमवज्ञया विचरति। नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयितुमलं यदस्मै रोचते। तथा कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभि-मुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति। किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः। क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्। किं वा चेष्टितव्यम्। कां दिशं गन्तव्यम्। किं शरणम्। को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते। केन वा कौशलेन

कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत्।' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम्-'किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः। तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः। बालभावाद्-प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो भवन्त्य-तिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम्। अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः। सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः। तदतिहेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य-कर्तव्यतामापतितम्। किं वान्यत्क्रियते। का वान्या गतिः। सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्। आवेदयाम्येतामवस्थाम्।' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तस्मात्प्रदेशात्सव्याजमु-त्थायागतोऽहम्। तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य वानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य वानुरूपमात्मनो वा समु-चितं तत्र प्रभवति भवती।' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत्।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये [illegible] [illegible] निमग्ना, सर्वान-न्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वो-त्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्यु परि-

पतनानुबन्धदर्शितनालीकवैमल्यमनवरतसंक्लेशेनोपजातप्रतिबिम्ब-
रैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः   कपोलपरिवेष्टनमहर्षस्तथा
सन्तगलचिन्तयम्—'दिष्ट्या तावदनङ्गो मामिव तमप्यनु-
बध्नाति । यच्चान्यमनेन मे सन्तापयतापि कियताप्यंशेन दर्शि-
तानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्यापीदृशी दशा वर्तते ततः
किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः
समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती
प्रस्तावाहतैरलीकदर्शनाभिक्रामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रति-
पत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् । इत्येवं विचार-
यन्त्या एव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृ-
दारिके, त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता'
इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्दभीतः सत्वरमु-
त्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च
भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि,
सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणायैनमनुप्रेषितोऽञ्जलिरेष   मे
परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोया-
यिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन क-
ञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपा-
णिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षवरकलमूकानुगतेन परिजनेन
सर्वतः संकुले द्वारदेशे कथमप्यलब्धनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु
मत्समीपमागम्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । मया तु
तदागम्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया
सर्वं नालक्ष्यम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारी-

तद्दृलितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—"अयि तरलिके, कथं न पश्यसि इदमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि। न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम्। उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम्। अयमेव त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः। यदि तावदितरकन्येव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्राननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेव गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान्। अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः, पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृताशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्"। इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत्। शनैःशनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत्। तदनु रसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी। क्रमेण

च सकलजीवलोकानन्दकेन समुपारूढरागेण यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः ।' इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन ललाटविधृतसचन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम् ।' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्व-

विकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वँल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमाशु एव कालातिपातं परिहरन्नागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीवितं सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् ।' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छापेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उत्थितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपस्थितं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलस्रवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, प्रतिभवनमङ्गमार्जनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितया दाममालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनि-

मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम् — 'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत् ।' इत्येवंवादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति । मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते । केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सलिलसीकरार्द्राञ्शशिमणीन्करैरास्पृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती

यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम्। दक्षिणेक्षणस्फु-रणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामपदीर्णहृ-दयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तर-लिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टि-स्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम्। ✗

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिद-मापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल, कृतार्थोऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणा-निलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः, कृतं कर्तव्यम्, वहेदानीं यथेष्टम्, हा भगवञ्श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि, सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवादृ-ष्टपूर्व इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमति-निष्ठुरता, कथय त्वदृते क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि, अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम् क तन्ममोपरि

सुहृत्प्रेम ▪ सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पवित्रैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, मनःक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्था' इति कथयन्तमिवाधरेण, 'मत्तः प्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैवानल्पस्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अविरतरोदनाताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तः प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघट्यमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद प्राणेः, समं प्राणसमे न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्' अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोर्ध्वीकृतेन विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्,

कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्य- मित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणापक्रान्तजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महा- भागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काह- मगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे, किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोदगच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिरात्प्रत्यागतचेतना दुःखभागिनी वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमप- श्यम् । अश्रद्दधाना चासम्भावनीयं तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ, जीवित- निबन्धन, आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुणं विमुच्य यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था, युगस- हस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि, किमिति न

करोषि दयाम्, कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन वा, कमुपयामि शरणम्, अयि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते, कुरु कृपां पाहि वनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान्, अय वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि, किमर्थं नानुकम्पसे, तात कैलास, शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्, इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्, उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखरानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः, शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवामरणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-

श्वेतजन्मभूमे च ललाटे निहितसरसबिसयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोऽस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना, मुहुर्मुहुरेनमनुनय मुहुर्मुहुः पर्यचुम्ब मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम्। 'आः पाप, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्। 'अयि भगवन्, प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्। मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम्। अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि। अन्य एव स प्रकारः। प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्। जलयन्त्रधारा इवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्। प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्। शिखरशतानीवाजायन्त दुःखानाम्। प्रसूतय इवोदपादयन्त मूर्च्छानाम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तत्क्षणं विलप्य तरलिकामब्रवम्—'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, किं यदृच्छसि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जीवितेश्वरम्' इति। अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभाभासुरकपोलस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव प्रथित-

प्रततारं हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णीषग्रन्थिरलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरनिचितमौलिरुत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यामोदिना च शरीरजन्मना मरुता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयन्नमृतशीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप्य दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवमार्द्रतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। 'दुरात्मन्, क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन्वेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नम्बरमुदगात्। पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम्। विकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च

तरलिका विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पिन्नेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्नेव कपिञ्जलः । तस्मात्तुलोऽयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः ।' इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी

निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मन, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता। अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तात सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत्। यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना

जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवत्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम्। साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च। किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग।

NOTES

रघुदिग्विजय ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamśa (Canto IV) दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince

S 1 गुरुणा—पित्रा The word has been frequently used in this sense by our author दिनान्ते हुताशन —The authority for this will be found in the Vedic texts—सौरं तेज सायमग्निं सङ्क्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ।

S 2 निशम्य—Having heard The root here is दैवादिक When चौरादिक, it means 'to see " शमकर्मकस्यापि निशामयतेः श्रवणार्थ ज्ञानसामान्यवाचित्वात् ।"—Mallinatha प्रधूमित—Smouldering

S 3 पुरुहूतध्वज—A festive banner in honour of इन्द्र (otherwise called पुरुहूत) उद्धत—Applies equally to ध्वज and रघु, 'उद्' in the first case meaning 'उन्नमित' and in the second, 'उद्धत' अभ्युत्थान—Rise, both literal and figurative, to be respectively construed in the two cases प्रजा प्रजा —A happy illustration of the lexicon 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने'—Amara

S 4 द्विरदगामिनी—Means 'elephant-gaited' when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अरिमण्डल समवेत—Simultaneously Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascension to the throne and his conquest of his enemies' territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 छाया—Lustre The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by पद्मा

S. 6 बन्दिषु सान्निध्या—An instance of a सापेक्षसमास, equivalent to परिकल्पितसान्निध्या कालेकाले बन्दिषु is औपश्लेषिकाधार सप्तमी अर्थ्याभि—Full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth The same idea is amplified elsewhere by the poet as निसर्गभिन्नास्पदमेक-संस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च। (R. VI 29)

S 7 The earth is looked upon as a बहुभर्तृका woman The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu

S 8 आददे—An optional form for 'आदत्त' The epithets to the wind in the second line points to the spring season, which, to judge by the poet s fondness for drawing similes from the same environment, was also the time when the prince was crowned

S 9 By the expressions मन्दोत्कण्ठा and गुणाधिकतया the poet *means to suggest that Dilipa s virtues were many* and they could only be partially shaken off from the people s minds by the superior virtues in Raghu The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वतो

अद्यमन्त्रिष्वेत् पुनारिवेक्षेस्तरावयम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences

S 10 नयविद्भिः—By politicians, i e ministers. पक्षे— An alternative पूर्व and उत्तर, though referring to सत् and असत्, neuter, are masculine by the maxim of विधेयप्राधान्य

S 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्च as a needless addition The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुण्s or specific properties—smell, taste, light, touch and sound

S 12 The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter' The sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser' On the meaning attached to राजन् by Kalidasa, Mallinatha remarks—यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना The same ideal of प्रकृतिरञ्जन finds expression elsewhere in the following—"अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।" R. VIII 8.

S 13 कामम्—A particle corresponding to the English expression 'granted that For a similar use of the word cf कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ R VI 22 चक्षुष्मत्ता दर्शिता —Cf अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ Also, मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् । सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥— Kirata. II 33 and त्रिय दि चतुर्भुजमवच्छिन्नचक्षु वयदिवविमकृथसि

च विषयेषु चास्य नाभग्नविहतबुद्धिः। तेन दीर्घ सतोऽदर्शयतविज्ञानयोरेव-नयोरन्व एव अन्तुरपंदर्शनेभ्यसामप्यात्। D K. VIII शास्त्रेण—अमेदे कारणे तृतीया like चान्येन धनवान् The meaning is that he was fair-eyed with a deep insight into science

S 14 पार्थिवश्री—Royal splendour (पार्थिव—a king)

S 15 प्रताप—Means both 'heat' and 'glory' व्यानशे—Pervaded A लिट् form (third person, singular) of अश् with वि

S 16 पार्थिक धनु—The rainbow समहार—Withdrew जैत्रम् (जेतृ+अण)—Victorious पर्याय—Wielding their bows by turns

S 17 The compounds in the first half will, with निमग्नविदरिणाम, be construed with तम् as well, and the components in the two cases will stand respectively in the relations of identity and comparison, identity in the case of मद् and comparison in the case of अद्

S 18 चक्षुष्मताम्—Of those having eyes (i e with power to enjoy a beautiful sight)

S 19 The implication of the verse is that Raghu s fame pervaded the three worlds—भूर् भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus The whiteness of the lilies flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white) This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different reg ons can only mean its coextension with those regions The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it . इक्षुच्छाय—The word

श्रेणि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake Manasa during the rains when water on the planes is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question For the flight of such birds in rows cf श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्। सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ॥—R. I 41

S 20 इक्षुच्छाय°—Expound इक्षूणां छाया, the compound being neuter by छाया बाहुल्ये (P II 4 22) The reading इक्षुच्छाया° should be construed as इक्षुच्छाय+आ°, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone छाया can retain its feminine form. गुणोदयम्—A बहुव्रीहि Expound गुणेभ्य उदयो यस्य तत् Prompted by his virtues आकुमारकथोद्घातम् "आ कुमारात् बालपर्यन्तं प्रवृत्ते कथोद्घाते कथाप्रस्तावे । इन्द्रविजयेऽप्यादि । न विद्यते यस्य तत् ।"—Vallabha शालिगोप्यः—Peasant girls watching rice fields

S 21 The words प्रससाद and शुशुभे carry each a second sense in their implied connection with अम्भ and कुम्भ respectively The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus (अगस्त्य)

S 22 मदोदग्रा—Wild with rut. कूलमुद्रुजा—कूलान्युद्रुजन्तीति । 'उदि कूले रुजिवहोः' इति खश्प्रत्ययः । लीलाखेलम्—'विलासगमनम्'—Mallinatha अनुप्रापुः—Imitated. महोक्षा—उक्षन् (a bull) preceded by महत् and वृद्ध in a कर्मधारय gets the समासान्त टच् The epithets (in the first half) in their application to तस्य may be modified respectively, after M, as उत्साहवत, प्रभुत्व and परमप्रकृष्ट

S 23 मदगन्धिभिः—A बहुव्रीहि 'उपमानाच्च' इति समासान्त इकार. सप्तधा—'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu s elephants

S 24 गाधाः—Fordable, shallow आश्यान—Dried शक्तेः प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and उत्साह (army) The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition

S 25 नीराजना—'नीरस्य (शान्त्युदकस्य) अजनम् (क्षेप) अत्र नीराजनम् आरात्रिकमित्यर्थः । शरत्कालमुपलभ्य राजानः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कुर्वन्तीत्याशयः'—Sumativijaya प्रदक्षिण [illegible]— "[illegible] प्रदक्षिणगतो हुतभुक् [illegible] संमुखगमना [illegible] करोति।' इत्यु-क्तमाङ्गल्यार्थम्"—M

S 26 गुप्तमूलप्रत्यन्तः—Having guarded the metropolis (मूल) and the frontier (प्रत्यन्त) शुद्धपार्ष्णिः—'शुद्धपार्ष्णिः हेतया रक्षितपृष्ठभागो वा'—Mallinatha अयान्वितः—Attended by an auspicious rite "अयः शुभावहो विधिः"—इत्यमरः। षड्विधं बलम्—'मौलं भृत्यं सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्।'—इत्यमरः।

S 27 वयोवृद्धाः—It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions Thus—अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः।—Raghu II 10 The word लाज is always used in the plural The second half of the verse contains an allusion to समुद्रमन्थन पृषतैः—बिन्दुभिः

S 28 तुल्यः प्राचीनबर्हिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III (प्राचीनबर्हिस्—a name of Indra) अहितान् केतुभिः—

For, the wind being favourable the flags pointed towards the front अहित—An enemy

S 29 Cf 'वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ।'—Raghu XVI 28 Strict conformity to order would demand sameness of words in मुरजस्तनम् and मृतलम्

S 30 Raghu's majesty, his army din, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four successive battalions of his advancing army The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy The order is note-worthy, being in conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy s direction

S 31 उदम्भांसि—Rich in water नाव्याः—Navigable सुप्रतराः—Easily fordable प्रकाशानि—"विरलाणि"—M शक्तिमत्त्वात्—स्वदृष्टेषु 'मो (शक्तिमत्त्वमाधिक्य) शक्ति here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum 'Knowledge is power'

S 32 This alludes to the गङ्गावतरण

S 33 The words फलम् उत्खात and भग्नै are used each in a double sense in this sloka. फलम्—(1) Acquisition, (2) Fruit. उत्खातै—(1) Dethroned, (2) Uprooted भग्नै—(1) Vanquished, (2) Broken स्वाजितै &c.—Causal Passive. Process (1) नृपा (पादपाश्च) फल स्वफलवन्त (Primitive) (2) रघु (वन्नी च) नृपान् (पादपांश्च) फल स्वाजितवान् (Causal Active) (3) रघुणा (वन्निना च) नृपा (पादपाश्च) फल स्वाजिता (Causal Passive)

"हृक्रोर्णिजन्ताद् दिशमेकालायतने कर्मणि च" The root हृक्र् is गत्यर्थक and hence the change of the primitive subject into an accusative "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" —Pāṇini उद्धत—Conspicuous

S 34—पौरस्त्यान्—Eastern "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इति त्यक्प्रत्ययः । तांस्तान्—All the various वीप्सायां द्विरुक्तिः

S 35 वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्—Is equivalent to प्रणत्या वेतसैरिव Our poet is fond of drawing similes from the same environment. The present is an instance of this. आत्मा संरक्षित सुह्मै—Translate The Suhmas preserved themselves. आत्मन् when used reflexively, is always singular सुह्मै—The base is सौह्म (P IV 1 170—द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्) which is reduced for the plural terminations to सुह्म (P II 4 62 तद्राजस्य बहुषु लुक् तेनैवास्त्रियाम्) 'उद्धतेव वक्रः अनवद्यवता धर्मिप्रमाणस्ते ।'—M For the idea of तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः । समुच्छ्रितानेव तरून् प्रबाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥

S 36 वङ्गान्—The base is वङ्ग See note on सुह्मै above

S 37 A striking instance of Kalidasa s drawing similes from the same environment. The Sloka gives the time when Raghu s conquest of Bengal was complete It was the time of reaping the autumnal harvest. Notice the double meanings in आपादपद्मप्रणताः फलैः and उत्खातप्रतिरोपिताः Applied to the kings, they mean "having bowed down to his lotus feet , "with wealth and " ousted and reinstated respectively Applied to the rice plants, they mean " bent down to the lotuses at the foot", "with corn and "uprooted and replanted" respectively संवर्धयामासुः—Enriched

S 38 सैन्यैः —सहार्थे तृतीया । उत्कलादर्शितपथः—Who was

shown the way by the उत्कल princes This shows that the Utkala princes had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity in उत्कल see notes on सुह्मै and वङ्गान् above The base औत्कल is got by P IV 1 168 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्।'

S 39. महेन्द्र—A chain of mountains probably identified with the Eastern Ghats [illegible] —'[illegible] [illegible] ॥' इति राजशेखरः। '[illegible] ॥' इति [illegible] ।—M

S 40 प्रतिजग्राह—Received i e. opposed कालिङ्ग—The plural will be कलिङ्गाः See notes above (sl 35 36,38) Here अस्त्र corresponds to [illegible] हस्तिसाधन—Whose army consisted of elephants पक्षच्छेद्—Mountains, mythologically, were formerly furnished with wings

S 41. नाराचदुर्दिनम्—A shower of arrows

S 42. ताम्बूलवल्लीदलैः—In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts नारिकेलासवम्—The country is rich in cocoanuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43 धर्मविजयी—One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a लोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an असुरविजयी who will further take even the enemy s life. श्रिय...मेदिनीम्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in गृहीत...मुक्त, for गृहीत implies loss of glory and प्रतिमुक्त would be meaningless if the lost kingdom were not returned. श्री

here should mean glory, and not wealth, for the sake of propriety

S 44 वेलातटेन—Following the same sea-coast, though other routes through the interior were possible. The sea-coast was preferred because it was peculiarly enjoyable in that season पक्वपूग-The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there. अगस्त्याचरिताम् आशाम्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned here, the star being literally visible during that part of the year

S 45 परिभोगेन—By enjoyment in the shape of sporting or bathing गजदानसुगन्धिना - Expound गजदानमेव सुगन्धि यस्मिन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha s construction गजदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग, being a गुण (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it सरितां पत्युः —The ocean with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf समुद्रपत्नी R. XIII 58) It should be noted however, that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य The gist of the verse is that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

S 46 मारीच—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper The हारीतs are so called for their *greenness of colour, in which respect they resemble* parrots while in structure they resemble pigeons They are fond of pepper and hence the flying about This points to the season being winter

S 47 ससञ्जु —For the temples were ichory as inferable from the use of गन्ध and मद अश्वक्षुण्णानाम्—The shows that cardamom grows profusely in those parts तुल्यगन्धिषु—समगन्धितया द्विपानां न बहुमानं हि—M The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement, being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse, points to the season being winter then

S 48 त्रिपदी नाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which of course, they had none then) नास्रसत्—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees. The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दिशि—रवेरपि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south

S 50 ताम्र स्य—The mouth of the ताम्रपर्णी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the fame passing

S 51 2 —दिश् and मेदिनी in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S. 53. The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that परशुराम created the space for his penance.

S 54 For a similar expression of poetic substitution cf. अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु । प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥—R VI 28

S 55 केतकं रजः—The dust of केतक flowers अयत्नपटवासताम्—The condition of a cloth perfume secured without effort (i e supplied by nature) वारबाण—A breastplate Expound बाणस्य वारः An irregular तत्पुरुष

S 56 वाहानाम्—Of the horses गात्रशिञ्जितैः—Jingling on the body

S 57. मदगन्धिषु—The समासान्त इ is accounted for by the rule 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।' The use conforms also to the further restriction 'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्', गन्ध here being an integral part of the elephants' temples पुंनागेभ्यः—स्वकोशे ५ मी (पुंनागानि विहाय) The form is neuter because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu's conquest of the western princes was *in another form his conquest of the ocean* 'अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः ।'—M M's further remark—'करदानं च भीत्या न तु याच्ञयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः'—is right in the conclusion, but not in the argument The contrast here is not on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty The reading अभ्यर्थित does not consist with रामास्त्रोत्सारित above (sl 53), which latter accords with the mythology Could it be अभ्यर्दित ?

S 59—रदन—A tusk. 'नागदन्तादिवत्क्रूरोऽस्थिरेवोत्कीर्णवर्णोत्तम्भ इव रघोर्जयवर्णपट्टकोऽभूदित्यर्थः'—M Cf Vikramanka. I 65—वस्तुजैवर्भूपतिभिः सकोशं चोकीरद दाक्षिणिदक्षिणाब्धे । कान्तिस्मरताङ्कुरके सिनीभिरलेखि पृष्ठे विजयप्रशस्तिः ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्थलवर्त्मना—By land route The specification shows that जलवर्त्म or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means, but the surer is तत्त्वज्ञान M s remark that the sea route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु समुद्रेणापि अत्यन्तेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता

S 61 बालातपम्—The restriction बाल is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus It also suggests the youthfulness of the ladies. अकाल°—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses The meaning of the verse is that Raghu s invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the lad es hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces For a similar idea cf देहस्त्रीणां वदनानां मदरागविकारिणाम् । देशनिर्दिष्टानामिवापिदशनम् ॥ R. X. 12

S 62 शार्ङ्ग घोषे—In which the opponents could be known only by the twangs of their bows This shows that Raghu was a शब्दवेधिन् रजसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S 63 भल्लापवर्जितैः—Severed with arrows. सरघा—A honey bee. क्षौद्रपटलैः—With honeycombs.

S 64. शिरस्त्राण—A helmet. अपनीत°त्राण——As a mark of humility मन्यु—Anger प्रणिपात°" स्मरात्—"महतां पराभवमौदार्यमेवाह न तु जीवितमिति भाव "—M

S 65 विनयन्ते स्म—Removed 'विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम्' मधुभि—With wine,—probably prepared from grapes for which those parts are well known. आस्तीर्ण . रत्नासु—रत्न here means 'the best. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' Is it an indication that the most excellent deer skins are available in those parts? द्राक्षा .भूमिषु—Shows that the land abounded in plots of vineyards It was probably the advent of summer—the season for grapes.

S 66 प्रतस्थे—'सवयसिवन्धे स्व' इत्यस्मनेराम् कौबेरीं दिशम् —A periphrasis for the north भास्वानिव—A happy simile for it was undoubtedly उत्तरायण or summer solstice at that time presumably in an advanced stage उस्रै —By rays

S 67 लग्नकुङ्कुम°—Kashmir is well known for saffron This flowers is summer, which shows the time when Raghu arrived there

S 68 अवरोध—The seraglio The meaning of the lines is that excess of grief at the loss of their husbands made them merciless on their persons and the roughness produced unwelcome rosiness on their cheeks For a similar idea cf 'करुण मदनदग्धे विकच कमलतुल्ये अहो भृशमधिरूढ मो मदस्वपिधापिताम् ॥'—मोहमुद्गर ।

S 69 अनीश्वरा—*Unable The bending of the sturdy* walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is peculiar to North India.

S 70 उपदा—A present नोत्सेक —Not (their) pride This means that the Kāmbojas were a conceited people and though their pride had been completely quelled by Raghu, the latter was never puffed up

S 71 गौरीगुरुशैलम्—*A periphrasis for* हिमवन्तम् वर्धयन्निव .. रेणुभि —The flying of the metallic dusts indicates the unusual

stiffness of the hoofs of Raghu's horses The illusion finds justification in the sameness of constituents

S. 72 तुल्यसत्त्वाः—Of equal strength Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively The भूर्ज and the कीचक are peculiar to the Himalayan side The Ganges also has its origin there.

S. 74 दृषदः—Rocks Object to अध्यास्य by the rule "अधिशीङ्स्थासां कर्म". वासितोत्सङ्गाः—Whose surface was scented. From this we know the deer to be musk deer (कस्तूरीमृग) नि-षद्—Expound निषण्णानां मृगाणां नाभिभिः. निषण्ण—Sitting.

S. 75 ग्रैवेय—A chain or fetter for the neck नक्तम्—At night. अस्नेहदीपिकाः—Lamps without oil Cf. [illegible] above (sl. 55)

S. 76 वर्ष्म—(Here) height It means the body also "वर्ष्म देहप्रमाणयोः" इत्यमरः. The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so did not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदारु trees abound in the Himalayas.

S. 77. जन्यम्—A fight. क्षेपणीय—A kind of missile.

S 78 उत्सवसंकेतान्—The गणs referred to in the preceding verse They are seven in number. "[illegible]

धाम्ह्य ''—Mahabharata The Kinnaras whose region (किंपुरुषवर्षे) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu s valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing his glory

The किन्नरs—also called किंपुरुषs and अश्वमुखs—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs They are described as possessed of an extremely melodious voice The word किन्नर—as also किंपुरुष—is in the above sense a नित्यसमास of the अविग्रह kind When, however, meaning 'a bad man' or 'an ugly person', it will be a नित्यसमास of the अस्वपदविग्रह kind and we shall expound it as कुत्सितः नरः (or पुरुषः) The rule किं क्षेपे (Panini II 1 143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded does not preclude the occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and it thus applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किंनरी and किंनारी The accusative किन्नरान् is justified by the rule 'नरिकुट्रि—', नि being अकर्मक in either sense of the term

S 79 परस्परेण—The form परस्पर with two others—अन्योन्य and इतरेतर—correspond to the English reciprocals 'each other and 'one another' The peculiarity of समास is worth notice उपायनानि—Expound उपायनयुक्ता पाणयो येषां तेषु where उपायनयुक्त is the meaning of the component उपायन to be treated as an adjective formed from the noun उपायन by the rule अर्शआदिभ्य अच् The easier विग्रह—'उपायनं हस्तेषु येषाम्'—is rejected on the ground that the परनिपात of हस्त which is neither प्रहरणार्थं nor a word of the

गड्वादि class (the constituents of that class being all words implying organic parts of the body), finds no support from the rules

S 80 पौलस्त्य ह्रियम्–Raghu's omission to invade Kailāsa meant, as it were, a slur on the part of the mountain whose incompetency had been proved by its subjection to Ravana. The indirect expression पौलस्त्य द्रे for the direct कैलासस्य is significant, supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain The reason for Raghu s not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit, on that side, of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 लौहित्या—This corresponds to modern Brahmaputra. प्राग्ज्योतिष—Ancient capital of कामरूप. The स्कन्ध in the sturdy कालागुरु trees shows the strength of the elephants The कालागुरु grows abundantly in those parts

S 82 अधारावर्षदुर्दिनम्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province For the use of अस्नेहदीपिका (sl 75) and अभ्रस्वप्नावसताम् (sl 55) The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic धारावर्ष (rainfall) being absent Here is a covert indication to the season being the rains then

S. 83 कामरूपाणाम्—कामरूप corresponds to modern Assam अत्याखण्डलविक्रमम्—Expound अत्याखण्डल (surpassing आखण्डल's or Indra's) विक्रमो यस्य तम् This refers to Raghu s encounter with Indra (Canto III) भिन्नकटैर्नागैः —With elephants in rut (कट = the temples of an elephant)

S 84. In this worship jewels took the place of flowers छायाम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents

S 85 इति जित्वा दि॰ —The दिग्विजय is confined to भारतवर्ष alone, for, that was with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals Cf 'मामानसत्यां रघुरप्यपेक्ष्य निष्क्रान्तमर्थं चरमं कुबेरात (R v 36) Also 'पितुः प्रदेशास्तव देवभूमय (Kumara v 45) विधूमयत्—The स्तू is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30) रथछत्रेषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year or, making allowance for the conventional retirement during the rains, ten months —quite a reasonable period

S 86 विश्वजि क्र—The base is विश्वजित् The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world

S 87 चरणाय—For gift सत्रान्ते—At the close of the sacrifice स सचिव—A सहृदय The सहोहि will require no modification The meaning of सखि as distinct from बन्धु सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as अस्याम पाशो बन्धु सुहृत सुहृत् । एकाक्य अनेकमित्र समप्राण सख स्मृत ॥ व्यथोर—Grief or shame अनुमेने—Permitted The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A *fine* picture of Raghu s magnanimity we find in these lines

S8 वेत्रा चिन्हम्—Bearing marks of banners, thunderbolts and umbrellas represented by lines अङ्गुलीषु—अपवर्गे सप्तमी । 'कर्मकर्तृस्य क्रियापवर्गविवक्षया सप्तमी भवति ।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamsa (canto XIII). Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुष्पक).

S 1 आत्मनः—A pronoun standing for हरि. आत्मनः शब्दगुणं पदम्—A periphrasis for आकाशम्. The restriction शब्दगुणम् is necessary for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूः, भुवः and स्वः—called हरेः पदानि because, either, of the mythology attaching to the त्रिविक्रम when the three worlds were measured by his three steps (पदs), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here. रामाभिधानो हरिः—Called राम which means not only a change in name, but also a change in form being in his real nature none short of हरि.

S 2 आ मलयात्—If compounded the form would be आमलयम्. छायापथेन—Expound छायायाः पन्थाः छायापथः where छाया means lustre. The compound belongs to the शाकपार्थिव class, otherwise called a मध्यमपदलोपी समास (शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः meaning a king fond of power). The छायापथ, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आकाशगङ्गा). The English 'milky way' too has a mythology behind it. शरत्प्रसन्नम्—शरत् has a peculiar significance here. It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a midmost position and

north south extension in the galaxy—to accord with the bridge It further helps as an indicatory to the time of the journey The simile, we understand, points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object the first having occurred in XII 70—स सेतु बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि । रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

S 3 गुरो—पितु (सगर) विवक्षो —यष्टुमिच्छो मेध्य—Sacrificial 'यद् पितुरुद्दिष्टो भवन्तमप्यपि कस्य कपिलसमीपं प्राप्तवान् स पश्यति तेषां प्रापितस्य मखेन कामना कपिलेनैवं निर्दिष्टम् ।'—M

S 4 गर्भ अदधात्—Refers to the formation of clouds For a similar description cf, तामिन्द्रंभं प्रजाभूत्यै दधे देवांशसम्भवं । सौराभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयम् ॥ R X 58 [illegible] [illegible]—Refers to the maturing of pearls [illegible] [illegible]—A periphrasis for 'वडवानलम्' Expound [illegible] as [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—A periphrasis for चन्द्र Cf [illegible] [illegible] (R IV 12) [illegible]—This will read in active [illegible]

S 5 [illegible] [illegible]—For the idea in विष्णु s case cf [illegible] यथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥—R X 17 [illegible]— विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ब्रह्मन्) Cf [illegible] विष्णुर्विचक्रमे [illegible] [illegible] ।' [illegible]—As such [illegible] —As so much

S 6 [illegible] [illegible]—The word [illegible] as used here is divested of its etymological signification [illegible]—Having withdrawn [illegible]=[illegible] ।

S 7 [illegible]—[illegible] [illegible] —Whose pride was humbled (गन्ध = pride) [illegible]—Derive आ-[illegible]+क्त by the Rule '[illegible] [illegible]' [illegible] —Subject to oppression

परेभ्य —From enemies मध्यम—A neutral king "अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर अनुग्रहे संहतयो समर्थो व्यस्तयोर्वधे"—इति कामन्दक

S 8, स्नानीयात् ––A माङ्गलिकस्नान (=प्रयुक्तस्नानयोर्द्वस्क्रियायां) The words पुष्प, हरिद्रालेपित and स्नानीय as supplemented by the feminine gender of भू are elements to suggest a wedding, and 'क्षौम', in addition, suggests the wearing of silk by the bride The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 9 कुल यमा—Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean कान्त' इति—This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is poetically a wife of the ocean सिन्धु—The word सिन्धु when it means a river in general is feminine, but when it is the name of a particular river (the Indus) or means an ocean, it is masculine

S 10 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका'—M

S 11 मातङ्गनक्र—The same as करिमकर or hippopotamus The word is a मित्र समास of the सविग्रह kind कर्णचामरशोभ—Alludes to the practice of adorning elephants with चामरs attached to their ears

S 12 वेत्राग्रनम्र—वेत्राणि इव नम्रम् 'स्त्रियाश्चेपवत्—'—इत्यादि [illegible] महोर्मि [illegible]—, by the principle [illegible] or [illegible]

S 13 °स्पर्धि—Vying with, i e resembling [illegible]—[illegible] प्रोत—Transfixed

S 14 This refers to the well known phenomenon of water spout.

S 15 चक्रवाद्यागे—As distinct from the other six The

seven seas are—लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धपयोमयाः कलङ्करेखा—A line of rust.

S 16 केतकरेणुभि—This is an indication of the time being autumn प्रसाधयति भूषयति अक्षम—Unable to brook मण्डनकालहानेः—Expound मण्डनस्य कालहानेः तस्याः The delay caused by decorations

S 17 एते वयं फल पूगम्—This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify *The arecanut forms a special feature of the coast land* आवर्जित—Bent.

S 18 Some in this verse would find a point favouring Kalidasa s *knowledge of the dynamics of relat ve motion* The point may also be expla ned as a case of pure imagination suggested by experience on the plane करभोरु—Vocative of करभोरू. "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूरूत्तरपद । करभ—*The metacarpus*

S 19 The three paths referred to here represent three d stinct regions, each higher than the next following, known *as* आवह, प्रवह, *and* उद्वह *There are four others still higher* Thus सिद्धान्तशिरोमणि—'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च। अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद् बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः—'

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet *gives us the idea that this was possible because of the car* being presided over by a deity (अधिष्ठात्र्या देवतया) The deity, with a staunch sc entist, would mean an expert driver

S. 20 *The* ग्रहपथ *referred to above is described here*

S 21 This is in cont nuation of the घनपथ alluded to in sl. 19 above चण्डि—An express on of good humoured en dearment. *Lightning is likened to a bracelet because of its*

flash on the wrist and, also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिता । पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rama's government There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पतत्पथ referred to in sl 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. जनस्थान—A part of दण्डकारण्य, once a prosperous town. अपोढविघ्नम्—The removal of विघ्न referred to was due to Rāma himself

S 23 अत्र नूपुरम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces कथय विवृणु —Expound °विश्लेष वियोग The दुःखिता is justified by an involved negation of union बद्धमौनम्—Because not on feet, sound being possible only on moving feet.

S 24 M's remark—भाषाहीनानपि शाखावत्स्नेह—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech, but also for the movement of their branches and leaves, and his quotation from Manu—अन्तः सज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः—rather tends to confirm this same It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious, inwardly, of pleasure and pain these might be. We are, therefore, inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy The

plants so appeared to the distracted mind of Rāma The position of the branches as described was due to Sītā's catching hold of them for support while being carried away For a clear grasp of the situation reference may be made to the Rāmāyaṇa on which the poet has drawn for the idea भीरु—Voc of भीरु The lengthening of the final in भीरु is by the rule ऊङुतः (मनुष्यजाते)

S 25 Here too the deer's indifference to the kuśa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy, but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sītā's carriage by Rāvaṇa ; Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in हङ्गुकूलानाम् in Sl 34 निर्व्यपेक्षा —Regardless तवाननिहम्—A सापेक्षसमास Equivalent to तव आननम् or तवाननविहम् व्यापारयन्त्य —Directing

S 26 अभ्रंलिहानि—Sky touching, "cloud kissing" मध्व विसृष्टम्—"मेघस्तनाद्भूपेतुल्यमत्र विमुक्तमिति भाव ।"—M

S 27 कारन्धम्—कदम्बाना समूह स्निग्धा —"मसृणा"—M मनस्कानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 कम्पोत्तराम्—The कम्प was due to fear at the thunderclap उपगूढम्—(भावे क्त) Embrace गुहाविसारीणि—And *hence growing extremely trying*

S 29 आसार—A shower विभिन्नकोषै —विहसितकुड्मलै विडम्ब्यमाना—Being imitated For the idea cf आरक्तराजि भिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्या ॥—Vikrama IV

S 30 वानीर—Willow प्रगल्भ—Brisk दूरावतीर्णा—In this we find an indication of the theory according to which ocular

perception results from the contact of visual rays with an object (रश्मयस् प्रकर्षाच्चक्षुषि) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

S 31 रथाङ्गनाम्नाम्—An एकशेषद्वन्द्व, the sub-compound being a बहुव्रीहि which expound रथाङ्ग (चक्र चक्रवाक इत्यर्थ) नामेति यासां येषां च द्वन्द्वः दूरान्तरवर्तिना—Antithetic to अवियुक्तानि ईक्षिता-नि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night.

S 32 त्वदाप्तिशङ्कया—'त्वमेव प्राप्नोति शङ्कया'—M परि-रब्धुकाम —A बहुव्रीहि 'तुमुकाममनसोरपि इति मकारलोप' The dictum in full is—'लुम्पेदवश्यम इत्ये तुमु काममनसोरपि। समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युड्घञो ॥—काशिका।

S 33 विमानान्तर नाम्—Hanging from the hollow spaces of the aerial car किङ्किणी— A small bell The सारस birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being वर्षाकाल (for which see note on sl 19, p 5) and rose out of joy to meet them, which Rāma fancifully connects with a reception to Sitā The specification स्वाम् meaning सीता implies a sort of friendliness having grown between Sitā and those birds during her stay at पञ्चवटी Cf 'सा इहे कृतकौतुका चिरमभूद् गोदा-वरीसैकत ।'—Uttaracharita

S 34 पेलवमध्ययापि—Though of slender waist. "अतासमयामोरम्—M वल्गुलतासारा—See note on sl 25 आनन्दयते—Because of the lovely associations The antelopes, too, like the mango saplings had been reared by Sitā The saplings must have grown into big trees in the interim. पञ्चवटी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चानां वटानां समाहार) Here a place named after the aggregate The five trees, it should be noted, were not

all ετ. Only one was such The other four were an अश्वत्थ, an आम्रवृक्ष, a पिप्पल and an अशोक, which all got the denomination [illegible] under the principle called छत्रिन्याय

S 35 मधुगोष्ठ्—An अव्ययीभाव 'गोष्ठा गोष्ठा-यशोभावो मधुना मधुगोष्ठि। कपिक कपिकार्या च स्यात् गवेधौ गवेधुका ॥' —Śabdenduprakaśa. समुदायेषु प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात्पदैकदेशप्रयोगोऽयम् । भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामा इतिवत् ।' —Chāritravardhana. स्मारामि—'वाचार्थं धर्मं। वस इति पक्षद् स्मारामित्यर्थे ।—M

S 36 मघोन —Of Indra. The base [illegible] मघवन् प्रभंशयां चकार—The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem (प्रंशयाम्) [illegible] condemned by grammarians Thus M—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थ-त्वाद्प्रयोगोऽयमिति पाणिनीया- ' The use, however [illegible] not infrequent. Cf तु पात्यां प्रचकमाल पपात चकार (R IX 61), सवीक्षयां विविधदास समेत्य (R. XVI 86), पयावरेन दिवि देवसङ्घा दिव्यैर्विशेषैमहयाञ्च चक्रु (Buddhacharita VI 58), वशां प्रचकुर्नगराख मार्गान् (Bhatti III 5), विभयां प्रचकारासौ (Bhatti VI 2) As for the intervention of an उपसर्ग (as in the last two quotations) the author of the Sarvapathina makes the following remark 'व्यवहितप्रयोगस्याप्यनुग्रहेऽपि उपसर्गस्य धात्वंशप्रायत्वात्र व्यवधायकत्वम्' स्थानपरिग्रह —स्थानम Expound स्थानमेव परिग्रह (परिगृह्यते इति—concrete for abstract)

[illegible] 37 त्रेताग्नि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण हविर्भान्-द—The base is हविर्भुज्वन् 'सुमनिन्द्रा-प्रशस्तासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय ॥' To take the word as इकारान्त by 'अक्षुपाल्यायान्' would lead to an inconsistency, existence of हविस as such being not possible in भूय

S 38 पञ्चाप्सरः —The history of the name is indicated in the following verse Treat the compound as a द्विगु विहारवारि—A pleasure lake

S 39 समाधिभीतेन—This is a notorious weakness of Indra For a parallel incident cf R VIII, 79 'तात किल दुष्कर तपस्तप्यन्निन्द्रो परिशङ्कित पुरा । प्रेषयामास समाधिभेदिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् ॥' 'तृणबिन्दोराश्रम इत्याश्रितं च मृगसाम्य-सूचकम् ।'—Hemadri

S 40 प्रबन्ध—Continuous सङ्गीत—'नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangitaratnakara वियत्—The sky पुष्पक—The name of the aerial car चन्द्रशाला—A room at the top क्षणम्—Because the car was fast progressing अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रतिश्रुत्—An echo

S 41 एधवताम्—Fed with fuel हविर्भुजाम्—"अग्नीनाम् चतुर्णाम्—'अग्नयः पञ्चाग्निविधयो' इति वद् । सप्तसप्ति-The sun (सप्ति = a horse) तपस्यति—A denominative from तपस् plus क्यङ् The परस्मैपद is exceptional The kind of penance here referred to is known as पञ्चाग्नितपस् ।

S 42 प्रहित—Sent, directed The root is हि, not धा अनिन्द्र इष्टम्—That is, by penance See समाधिभीतेन above (sl 39) व्याज—Pretext अलम्—Able Understand दमुष after this विहर्तुम्—To corrupt.

S 43 अक्ष अवलम्—एमिर्विनिपणे वैषमीत्वस्व मू. दश कर्मेसमत्वं च योत्पते ।'—M समाजने—a मी by the vartika 'निमित्तात्कर्मयोगे' 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ।'—Kasika The root is सभाज् 'to greet' अपसव्यम्—Other than the left (सव्य), i e the right The compound as used here may be taken either as तत्पुरुष or बहुव्रीहि प्रासव्यम्—Agreeably' "आनुकूल्यार्थक प्रासव्यम् इत्यमर

S 44 वाचंयम—Observing the vow of silence. सनियेत—समष्टिनियत इत्यर्थः अत्र धाम्नस्तत्र दृष्टं । —M सहस्रावधि सहस्रम् here represents an infinitely large number. Cf. सहस्रदीधिति, सहस्राक्ष and सहस्रपाद्.

S 45 आहिताग्नि—A बहुव्रीहि with an alternative form अग्न्याहित. विना—An indeclinable.

S 46 विनीत—Removed. अध्वपरिश्रम—The fatigue of journey. समाचार—(1) स्वागत (acc. to M), (2) प्रश्न (acc. to Chāritravardhana). सपर्या—Worship (here) hospitality. Derive सपर (a root of the कण्ड्वादि class) + यक्. उपपन्नादिव स्थिता—' तद्गौरवेण पार्श्वेऽनुपासत इत्यर्थः '—M यथा पितृपुत्रयोः सम्बन्ध आगन्तुकागन्तवति तथा तस्य इत्यर्थः । —Vallabha.

S 47 The adjectival compounds धारा... मुख and शृङ्ग... पक्ष are to be construed with both विषाण and ककुद्मान्. With the former the second members (दरीमुखम् and अम्बुरवपक्षः) which are themselves compounds will be analysed respectively as दर्या मुखम् and अम्बुद इव पक्षः, and with the latter as दरीवन्मुखम् and अम्बुरवाकृपक्ष. धाराध्वन when applying to विषाण would mean either the sound of rivulets or a continuous sound, and when applying to ककुद्मान् would mean only a continuous (or prolonged) sound. शृङ्ग in the case of the mountain would mean 'a peak' and in the case of the bull a horn. वप्रकेलि—Rivets. बन्धुर—Handsome, well shaped. दृप्त—Proud, wild. ककुद्मान्—A bull.

S 48 स्तिमित—Calm. विदूरभावात्तन्वी—Thin on account of the presence of a long distance. मन्दाकिनी—'मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी

(नदी)'—M भूमे —The feminine gender suggested the conception of a woman 'अत्र नदाद्य [illegible] च गम्यते ।'—M

S 49 सुजात —Well grown For the use of [illegible] —R III 8, अनुगिरम् —By the side of the mountain "[illegible] इति समासा- [illegible] प्रवालम्—A sprout शुभं-च—See note on sl 57, ॥ 37 यवाङ्कुरपाण्डु—Yellow white like a barley sprout [illegible]—The word is either [illegible] or [illegible] both forms being justifiable '[illegible]' The option allowed should be extended to [illegible] as well Thus Bhagavadgitā XIII, 17 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्'

S 50 [illegible]—[illegible]—Expound [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] (जन्मन)[illegible]—A periphrasis for [illegible] [illegible]—The comparative use finds justification in the authority—'[illegible]' —Vamana The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the [illegible] referred to

S 51 अभिषेकार्थ—स्नानार्थम् सप्तर्षि—The seven sages are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरस and वसिष्ठ They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English The following is a fine description of the cluster—[illegible] । [illegible] ।'—Varahasamhita The हैमपद्म are obviously golden (i e yellow) पद्मs and not ones of gold त्रिस्रोतस्—The designation will be justified from the standpoint of the author's own time For the allusion see the Ramayana. त्र्यम्बक—Śiva (अम्बक = an eye)

S 52 वीरासने —'[illegible] [illegible] । [illegible] ॥'—Vasistha. [illegible]—

'इह योगमवन्तशालीनम् ।'—M निवात &c.—Expound as निवातस्यामावो निवातम् (अर्थाभावे इत्यव्ययीभावः) तेन निष्कम्पास्तिमिता (as directly applying to the trees) and निवातं ध्यानं प्रविष्टानि निवातानि (प्रादि बहुव्रीहि) तद्वत् निष्कम्पाः निवातनिष्कम्पास्तथा (in its implied application to the ऋषिs) For similar uses of निवात cf निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् । महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ (R III 17) संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय तम् । निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ (R XII 36) अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् । अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ (Kumara III 48) शाखिन —Trees

S 53 श्यामवट —The श्यामवट referred to has no mention in the poet's own work. We are to look for it in the Ramayana where it is given thus न्यग्रोधं समुपस्थाय वैदेही च वचः अब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ The term is thus defined दीयते यस्तु श्यामेभ्यो मनोऽभ्यां सिद्धये । श्यामवटस्तु विख्यातो वटवृक्षस्तु ॥ The वट like its cognate species अश्वत्थ is viewed as the most divinely endowed among trees For the sacred character of the अश्वत्थ see Bhagavadgita X 26 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' मारकत—मरकत (an emerald) पद्मराग—A ruby

S 54 हार —A necklace अनुविद्ध —Interwoven सित—White खचित—Studded

S 55 अगात्मजाप्रियतमावासम्—A periphrasis for कैलासम् See note on sl 19 p 5 राजहंस—A flamingo खण्ड —A piece

S 56 शुभ्र —Because of its having been drained during the rains

S 57 ईश्वर—शिव For the use of the word in this sense cf 'परिग्लानीश्वरा इत्यनन्तविजय यथो यथार्थता '—Vikar

morvasī अनवधार्य्यौ—The negative form अवद्य coincides in sense with the positive वन्द्य and वक्तव्य भिन्नप्रकार—The word भिन्न through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify 'intermingled' or 'associated'

S 58 समुद्रपत्नी—A river Cf R IV 45 सलिलनिपात—Confluence मूय इत्यत्र—'स्वामममात्रेण मोक्षयोग्यतायामपि प्राक्तन-शरीर चक्रभ्रमिन्यायेन कियन्तं काल तिष्ठन्' वेत्यामय।'

S 59. Here, too, for the reference we should turn to an extraneous work like the Ramayana

S 60 पुण्यतम—तत्र निर्मित—इत्युक्त ब्राह्मण—The lake मानस For the name see the Ramayana 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः॥' आत्मशरण—वैरा (ष तत्पुरुष) and सुमन (ब बहुव्रीहि) बुद्धिमहत्तत्त्वम्—An allusion to the samkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state अव्यक्तादित—Thus Valmiki तस्मात्ततश्च तस्य सायोध्यामुपगूहते। सा प्रसूता साधु पुण्या बुद्धमाव्यक्ता॥

S 61 यूप—A sacrificial post अवभृथ—Ablution at the close of a sacrifice इक्ष्वाकूणाम्—The base is ऐक्ष्वाक (elliptic for ऐक्ष्वाकव) by the rule जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। For the declensional peculiarity see notes on sls 35, 36, 38 and 40, p 34 S

S 62 अङ्के शयानम्—Accustomed to the pleasure of lying on the lap in the shape of the sandy banks प्राज्य—Profuse पयोभि—पयस् here means both water and milk समानधात्री—Common mother

S 63 भक्त्या विगुणा—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. दूरे वसन्तम्—'प्रोष्यागच्छन्तम्'—M (भूते लट् by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा Pa. III 3 131)

S 64 कपिशा—Coppery red उज्जिहीते—Rises हनू मद्वि —There is no reference in the Raghuvamsa to Rama s having sent हनूमत् to भरत We find it in the Ramayana where Rama breaks his journey for a night at the hermitage of भरद्वाज and from there sends हनूमत् to भरत सैन्य —The सैन्य was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rama had a previous experience of this when भरत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu XII 14 also Ramayana)

S 65 ध्रुवा—Undoubtedly पालित व—'पालितपितृप्रतिज्ञत्व'—M अनघाम्—Unpolluted (by enjoyment) मृध—War The comparison is not quite decent in this verse

S 66 प्रश्रय शील —That was out of modesty अर्थवत्ता—'आप्त इति कुशाग्र च रश्मि तथैव तण्डुलम् । यत्र सिद्धार्थकश्चैव शङ्खोऽर्घ्यं प्रकीर्तितः ॥ अर्थवन्ति—Expound: अर्थेयुक्त पानिर्वेद्य Similar to उपायनपाणिषु (sl 79, p 16)

S 67. निर्दृढाम्—दृढाम् मदपेक्षया—Out of regard for me असिधारम्—"युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि तत् ॥ "—Yadava 'इह चासिधारासहनसदृशत्वादासिधाराव्रतमित्युक्तम् ।'—M

S 68 मधि तया—Expound अधिष्ठित देवतया अधिष्ठितेव तस्य भाव तत्त्वा—Owing to its having been presided over by a deity अभिनवयामि —Because the sight was a novel one प्रकृतिमि = प्रजामि The image of this descent is taken from the Ramayana where in addition we find two earlier ones one at Kiskindhya and the other at the hermitage of भरद्वाज

S 69 पुर स्सर दर्शितेव—A formality It does not mean that Rama did not know the way हरीश्वर—सुग्रीव (हरि = a

monkey) मणि स्फटिकेन—Made of chrystal formed into a flight of steps

S 70 प्रयत—Pure पर्यश्रु—Suffused with tears (of joy) मूर्ध्नि चोपजघ्रौ—'प्रवासादिषु एव मूर्धाघ्राण' —Hemadri. मूर्ध्नि in अवच्छेदे सप्तमी वहून पेजे —Involves an औपचारिक प्रयोग अपोढ—Discarded

S 71 श्मश्रुप्रवृद्धि—'संस्काराभावात्'—M A sign of mourning विक्रिया—A change क्षुरात्=श्मश्रुतात् प्ररोह—A root fibre. वालांकुशो ? (वाल+अनुयोग)—कुशकमल

S 72 3 दुर्दिन—Adversity ऋक्ष—A bear पौलस्त्य—विभीषण आरूढ—आरूढवन्त (कर्तरि क्त) व्युत्क्रम—'आभिजात्यादि-निमित्तमाव'—M ह =भरत पूर्वम्=सौमित्रिः अनुप—सौमित्रे सुखमनुपम्—i.e स्वकाग्रम् The lines by some, are construed in favour of लक्ष्मणs seniority to भरत This would not only mean a departure from the Ramayana, but involve an inconsistency in the treatment of the work itself The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata s seniority The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X. 81 also points to the same, for it points to भरत's seniority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण The order,further, in which the brothers find mention in XV 86-91 will also be found to favour this same. The sloka (XI 54) referring to the marrige of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will, on a little reflection, be found to be siding with the opposite view, for, first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear that order of the weddings is not intended th-re,and even if intended,as in the Ramayana,

लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in तव meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत s juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistakably that respectivity must be the sense there It may be observed that the corresponding passage in the Ramāyana too is liable to a similar misconstruction सम्भूते —चक्रौ- कृत—Caused Qualifies व्रण (a wound) in the same compound

S 74. चमू—An army चमू ?—Means सजगत (see sl. 23, p 3)

S 75 सानुप्लव—With attendants सुपर्णशब्द—विमानात् स्थात्—Plural, because विशेषण was सानुप्लव समानप्रभव—May be taken either as a समानाधिकरण or as a व्यधिकरण बहुव्रीहि अनुशिष्ट—Ordered मार्गा योजना — 'देऽपि तस्याम्यं न क्रमते स्वयं ।'—M

S 76 The epithets कामगति (moving at will) and दोषाचर (nocturnal) have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and बृहस्पति The cloud, obviously, is autumnal here, it being in thin clouds that the visibility of luminaries is possible अभ्रवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn This is another time-note (see sls 2, 16 and 17)

S 77 It is evident that Sita did not leave the car with Rama and others referred to above वर्षा स्त्रीः may be

construed as a time-not- It will be seen that our view of Rama s return in autumn does not quite accord with the Ramaya a which seems to give spring as the time the exile having taken place in चैत्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years कुन्दु—A pearl धृति मती—Happy

S 78 अन्योन्य—See note on परस्पर in sl 79, p 16 For a similar sentiment cf Kumara, I 42 इत्युक्त्वा स्वतनूरुहाद मुक्ताफल पत्र च निस्तम्भ, अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥

S 79 प्रकृ तेन—Expound प्रकृत्य (प्रजा) पुर सर्वा यस्य तेन स्तिमितजवेन—Whose speed was slackened शत्रुघ्न श्राय—This accounts for शत्रुघ्न s absence at the meeting of Rama and Bharata referred to above प्रतिविहित— Pitched उपकार्या—A tent. उदार—Extensive साकेत—अयोध्या

पार्वती तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kalidasa s Kumara sambhava (Canto V)

S 1 तथा—The scene is thus described—क्रोध प्रभो संहर संहरेति यावद्गिर खे मरुता चरन्ति । तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेष मदन चकार ॥ (III, 72) तथा हत—The disfavour towards Cupid meant her own disappointment. प्रियेषु साफल्य—'सौभाग्यस्य फल पत्युरनुरागो यत प्रियेषु लभ्यते । सो चेद् विफल इति भाव ।—M

S 2 अवन्ध्य—Effectual. तथाविध प्रेम—विनाशीत सा हारादि भारविषाद ।—M पतिस्तथा—मृत्युञ्जय इति भाव ।—M तपसैव सद्यो गौरीमपेक्षित रूप् अनेन तपसा श्रीहरमाप्नोति चेति—M

S 3 गिरीश—शिव, the lord of mount कैलास परिरभ्य—Having embraced

S 4 मनोविष्ट—Disjoin : मन + ईषिना (पलाश्वादित्वा-त्साधु) पेलव—Delicate पतत्रिन—Birds For the idea in the second half of Sakuntala I 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तप-क्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुम् षिर्व्यवस्यति॥'

S 5 ध्रुवेच्छाम्—Resolute क प्रतीपयेत्—'निम्नप्रवणं पय इवे-प्सितार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भाव ।'—M

S 6 मा मुखेन—Expound मा इति (मातृमुखो) एव मुख (उपाय) तेन मनोरथम्—For he was देवमानवम् (I i) फलोदयान्तम्—Ending in success

S 7 अभिनिवेश—Intentness तदाख्यया—तद् refers to गौरी The name गौरीशिखर was subsequently applied to the mountain शिखण्डिमत्—Abounding in peacocks "बहु शिखण्डि-युक्तमिति भाव —M

S [illegible] विमो चन्दनम्—A विशेषणसमास The components mean loose stringed and 'sandal wiping implying thereby looseness and whiteness in contradistinction with the tightness and brownness of the bark Mallinatha takes it differently उत्सेध—Height

S 9 संवीत—Dressed वसितौ स्याद्वसूषितौ—Amara शिरोरुह—Hair शैवल—Moss For the sense of the śloka cf Sakuntala I सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥

S 10 रोमविक्रिया—रोमाञ्च तत्पूर्वनिबद्धया—Expound तदेव पूर्वं (प्रथमं) बन्धः तत् तत्पूर्वम् तद् यथा तथा निबद्धया Tied (i [illegible] worn)

for the first time अनाघ्रातपूर्वम्—A periphrasis for अप्रथम्
Cf काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः (Kumara. I 37)

S 11 राग—Red dye स्तनाङ्गरागात्—'पञ्चनखाङ्के स्तनयो रागोऽपादिति भाव ।'—M अङ्गराग—A cosmetic कन्दुक—A ball for playing अक्षसूत्र—A rosary

S 12 परिवर्तन—Rolling स्म दूयते—"पुष्पाधिकसौकुमार्या दिति भाव ।"—M बाहु लतोपधायिनी—बाहुलतामुपधाय शयानोपेतीति Using the arm for a pillow निषेदुषी—Sitting स्थण्डिल एव—On the bare ground

S 13 निक्षेप—A deposit. 'अतस्य या तस्यां लतासु हरिणीषु द्रष्टुं नान्यत्र विभ्रममिव वाचिन्त्यमिति भाव ।'—M For the idea cf R. VIII 59 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् । पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया । विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥

S 14 गुरो ब्यति—'उमा न कुमारेऽप्येऽपि न ते पुत्रवात्सल्य निवर्तितवत इत्यर्थः ।'—M

S 15 अमितीत—Measured The root is मा इयमेव खलु विश्वासस्य धरा काष्ठा वत्क्षिप्रादनपि न मुञ्चन्तीति भावः ।'—M For अक्षिसादृश्य cf R. I 40 वाल्यासादिमादरणमुग्रोभित्तिवत्सक मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥

S 16 अभिषेक—Ablution आश्रवस्य—Fire उत्तरासङ्ग—An upper garment. अधीतिन्—Learned, here reciting hymns, etc. न वय समीक्ष्यते—This with another adage of the poet—स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् (Ku. VI 12) have their joint parallel in Bhavabhuti s गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः (Uttaracharita)

S 17 विरोधिसत्त्व—i. e animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake

and a mungoose and so on प्रसव—A fruit. 'अहिंसातिशयस्फारा-णितिरश्चामिसंदर्शयत्यन स्पृहेत्यर्थः ।—M

S 18 मार्दव—Delicacy

S 19 सुनीत घटितम्—i e तीक्ष्णतर काञ्चन निर्मितम्—Expound काञ्चनपद्म (according to M) or काञ्चनपद्माभ्यां (काञ्चनेन पद्मेन च) निर्मितम् काञ्चनपद्म in the singular form as Mallinatha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold, for in that case it would practically come to gold without any element of a पद्म in it. The word must necessarily be taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी That is with allowance for the mythical character, a natural flower with the gold or fire element predominant. The dual form is quite consistent

S 20 An instance of पञ्चाग्नि तपस्, the sun forming the fifth अग्नि

S 21 गभस्तिभि—By rays कमलश्रियं दधौ—' यथा पवित्र-पादकमल न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीय मुखमपीति भावः ।—M अपाङ्ग—A corner of the eye श्यामिका—Blackness

S 22 उडुपति—The moon (उडु = a star) पारणाविधि—Meal 'सायंप्रातर्भवयोरभिलाषयो सायंकालमात्राभ्यवहृतयं ।'—M स वृक्ष साधन —'वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 विचिरेत—i e नभश्चरेण (moving in the sky) and इन्धनसम्भृतेन (fed by fuel) representing respectively 'सवितारम्' and 'चतुर्णां हविर्भुजाम्' mentioned in verse 20 M 's reading 'विचिरेण' and its rendering by 'पवनविधेन' are obviously inappropriate The epithets निदाघतप्ता (very much heated) and वारिसिक्ता (sprinkled with waters) should be construed in sense with सुता as well तपात्यये—In rains अत्यय = expiry)

S 24 स्थिताः क्षणम्—'स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं वर्णिते स्नैग्ध्यं च गम्यते ।' —M ताडिताधराः—'अनेनाधरस्य मार्दवं गम्यते '—M. पयो . . . . चूर्णिताः—'कुचकाठिन्यादिति भावः ।'—M The expression पयोधरोत्सेध occurs for the second time here (see sl 8 above). वली—A fold of skin (on the abdomen) स्खलिताः—'निम्नोन्नतत्वात्'—M. चिरेण—'न तु शीघ्रम् । अतिमन्थरत्वादिति भावः ।'—M. प्रपेदिरे—'प्रविष्टा न तु निर्गताः । एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ।'—M प्रथमोदबिन्दवः — 'प्रथमविशेषणेनोदबिन्दूनां विरलत्वे बहुवचनात्प्राचुर्यं च गम्यते । तथा च चिरत्वमन्तरागमनयोर्निर्वाहः ॥ '—M.

S. 25 शिलाशयाम्—शिलायां शेत इति विग्रहः निकेत—A house निरन्तरा—Dense. अन्तरवातवृष्टिषु—Expound अन्तरवात as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. Cf Kirāta.IV. 29—'उपान्तसंसक्तमनोरमोदरे.'. साक्ष्य इव स्थिताः—'इयेति चक्षुषा विलोकनमेवोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं च 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति प्रमाणसिद्धत्वान्नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् । "—M. क्षपा—Night.

S 26 हिमोत्किर—Wafting frost. सहस्य—The month of पौष वियुक्ते—For it was night. See note on sl. 31, p. 25 चक्रवाकयोः—An एकशेषद्वन्द्व

S. 27. पद्मसुगन्धिना—The समासान्त 'इ' is accounted for by the rule 'गन्धस्येत्—'. The further restriction—'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं' कर्तव्यम्—is also applicable to the present case, गन्ध being a natural part of the मुख. The rule उपमानाच्च has no scope in the present case, that being concerned with गन्ध and not सुगन्ध By the principle—'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात् ।' (Vāmana)—other points of resemblance than the one noted between मुख and पद्म, such as their form, delicacy &c, are also to be understood. सरोजसन्धानम्—Union with a lotus. The meaning of the whole verse is that Umā's

face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water

S 28 स्वयं वृत्तिता—Subsistence on leaves of trees dropping by themselves i e on decayed leaves काष्ठा—A limit. अपाकीर्णम्—Was given up अपर्णेति च—'नास्ति पर्णमप्याहारो यस्याः सा' —M पुराविदः—Historians or sages

S 29 पेलव—Delicate ग्लपयन्ती—Emaciating अहर्निशम्—अहश्च निशा च (समाहारे द्वन्द्वैकवद्भाव) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया दूरम्—Greatly, by far

S 30 अजिन—Skin (generally of a deer) आषाढ—A पलाश staff प्रगल्भ—Bold ब्रह्ममय—Spiritual प्रथमाश्रम—ब्रह्मचर्याश्रम The four आश्रमs are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा। एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः॥'—Manu

S 31 आतिथेयी—Hospitable बहुमान—*Respect* सपर्या—Worship प्रत्युदियाय—Received साम्येऽपि चेतसाम्—For this sense cf Bhagavadgita 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥' For the idea in the verse cf आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति—*Malavika* also Kirata III 12—वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः।

S 32 विनीय नाम—'नामेत्यपरमार्थे।'—M Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking प्रचक्रमे—Began अनुज्झितक्रम—Not omitting decorum.

S 33 समित्कुशम्—समिधश्च कुशाश्च ('जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भाव)

S 34 आवर्जित—Sprinkled प्रवाल—A sprout. अनुबन्धि—Continuous वीरुध्—A *creeper* चिरो पाटलेन—*Expound* चिरोज्झितमपि पाटलम् That means naturally red तुलामारोहति—Resembles दन्तवाससा— अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन

एव प्रयोगात्"—M The author of तत्त्वबोधिनी takes it as 'सहार्थे तृतीया'

S 35 कस्य—हारिणि—This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others is not so for an ascetic. हरिणाक्षि—Vocative of °क्षी, feminine of °क्ष (the समासान्त by Pā. V 4 113 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।'

S 36 परवञ्चनाय न रूपम्—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' ऋषिजनमपि—True तपस्वि भवम्—Even ascetics would draw lessons from your character

S 37 उपाधि—See note on sl 51, p 29 अनाविल—Untainted सान्वय —With family

S 38 भाविनि—Noble-minded 'प्रशस्तभावयुक्ते'—M मनो- . कामा—Expound मनसो निर्विषयार्थकामौ यस्यास्तथा With whom अर्थ and काम formed no objects of the mind

S 39 सत्कार—Honour, hospitality समवगन्तुम्—To understand सतां कथ्यते—Cf 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः ।' (R II 58) साप्तपदीनम्—Formed by an exchange of seven words

S 40 अयं जन—Refers to the speaker himself The use is frequent. प्रत्युक्ता —See note on sl 32, p 25 रहस्यम्—A secret.

S 41 इदित्थम्—'एवम् समागतम्'—M अप्रार्थ्यम्—Not to be sought (because already in possession) For the idea in the verse cf R. II 47 'एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च । अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

S 42 अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c प्रतिपत्ति —Pursuit.

S 43 अवस्थ्य आकृति—Cf Kadambari 'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति ।' सुर्ग—Alternative for सुख Thus Vamana—उत्तरान्तात्पूर्वप्रवृत्ते

सूचये—सूचि प्रहीतुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी। अभिमर्श—Outrage

S 41 प्रदोष—Evening The meaning is Your adoption of an ascetic garb necessitating the throwing off of ornaments at this tender age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night with the consequent dispersion of the moon and the stars For a cognate idea cf परिभ्रश्यद्भूषणभूषणा मुनेन सार्थस्य भोग्र शल्भुवा । तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ (R II 1)

S 45 उपपन्ना मृ—A husband Object to प्रार्थयसे under stood अभिप्रायस्ति सूच्यते—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea

S 46 निवेदितम्—'अगर्वितम् सूचितमित्यर्थः ।—M प्रार्थितदुर्लभ —Expound प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च Rare when sought

S 47 स्थिरा —Hard 'अश्मसारादिवर्णी दृष्ट्वा न काठिन्ये स भूत वज्रदृश्य हृदयं ।'—M

S 48 शिवा न्यायम्—This supplies the [illegible] of the समाश्लेषा The adjectives with slight modifications are applicable to समाश्लेषा as well.

S 49 अवैमि—I understand दूयते—Is afflicted सौभाग्यम देव—It is presumed that the youth who would aspire to win Umā's love must himself be exquisitely handsome वक्त्रम्—The face अरा त —Having curved eye lashes

S 50 पूर्वाश्रम—*That is, ब्रह्मचर्याश्रम to which stage the* speaker still belonged (of course in appearance) Cf प्रथमाश्रम above (sl 30)

S 51 प्रविश्य—'आभरणं दृश्यमुद्राश्चेत्यर्थं ।—M अञ्जन—Void of collyrium (because of the vow)

S 52 अस्मोक वपु —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would

be for the task of an umbrella She is thus attempting an impossibility

S 53 अधिश्री—More opulent रूपहार्य—Not to be won by beauty पिनाकपाणि—शिव (पिनाक being the name of his त्रिशूल or धनुस्)

S 54 पुष्पितमुख—A सापेक्षसमास (of a somewhat unusual character) शिलीमुख—An arrow अवगाढम्—So as to penetrate long or deep अभिन्नत्—Wounded विशी-र्णे —Shorn of the body पुष्पधन्वन्—Cupid, the flower-bowed The समासान्त (अनङ्) by Pā V 4 132 'धनुषश्च' which, however, is optional here by Pā V 4 133 'वा संज्ञायाम्'

S 55 ललन्तिका—An ornament for the forehead, a तिलक अलक—A curl of hair आसु—Ever निर्वृति—Ease

S 56 उदात्तत्व—Sung in ballads किन्नर—See note on the word under sl 78, p 16

S 57 त्रिमार्गोपाख्य—This may be taken either as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि In the latter case त्रिमार्ग would mean तृतीयमार्ग by the principle—संख्यावाचकस्य वृत्तिविषय पूरणार्थत्वमिष्यते यथा 'द्वादश,' 'द्विसप्त' इति अवस्थातव्—Expound अवस्था (itself a बहुव्रीहि) शक् यस्या सा

S 58 उपालम्भत—Was blamed.

S 59 विचिन्वती—Searching

S 60 प्रतोहार्मिमुख—The प्रतोह in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit, while the फल would be union with that object

S 61 सस्नेहम्—With tears. The tears were excited by the sight of her emaciated form कृषा—इन्द्र सीता—Ploughed

land तदृशप्रक्षणाम्—अत्राबपक्षनामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेरदिति भिन्न पद वैयोत्पन्न करोति युक्तमुत्पश्याम '—M अवग्रह—Drought

S 62 परिहास —Supply वा after it मन्त्यूक्षिल &c—This suggests his inward delight.

S 63 अपहृतेह—'हस्तायापहृस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्— Vāmana The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole The present (अपहृत्य) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (अपहस्तासौ हस्तश्च) The other (हस्तायम्) is a case of भेद and the समास is व्यधिकरण (हस्तस्याग्रम्) व्यव वाक्— *Having settled her speech*

S 64 अनोऽयम्—See note on sl 40, p 41 हवैव — An adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be हवैवतरा and हवैवतम When used as an adverb, the forms will be ॰तराम् and ॰तमाम् मनो विपते— There is a pun on the word रथ मनोरथs, unlike ordinary रथs, have access everywhere

S 65 आह—The use—a present tense for the past— is condemned by Vamana ` The root is ब्रू which optionally gives for its first five forms in लट्—आह, आहतु , आहु , आत्थ & आहथु वर्णी—ब्रह्मचारी अनुवृत्ति—Approval

S 66 अवस्तु—The negative implies अप्राशस्त्य 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ आमुक्त—Put on कौतुक—A bracelet हस्तग्रमावबद्धम्—Construe हस्तग्रम as a बहुव्रीहि like हस्तपूर्वं in sl 10

S 67 दुकूल—Silk cloth कल हंस—Having figures of swans (in couples) on the border,—a fashion of the day

S 68 चतुष्क—A square courtyard or a hall with a roof resting on four pillars अवकीर्ण—Impressed विकीर्णकेशास—

"अवतरस्य तत्र दृष्टं च इति वचनात् 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पेन ङीष् ।" —M The dictum giving the scope of the application of स्वांग is in full as follows—अद्रव मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥
प्रेतभूमि—A cemetery (प्रेत = dead)

S 69 प॰ क्ष्यति—'अनुमंस्यते भस्माद् ग्रा दिति भाव '—M

S 70 विवक्षता—'विहास '—M ऊढवा—Wedded The root is वह् वृद्धोक्षम्—See note on महोक्षा (sl. 22, p. 3) स्मेरमुख —The ascription of smile to the face is औपचारिक The root in स्मेर is स्मि 'to smile'

S 71 The epithets कान्तिमती and नेत्रकौमुदी are to be construed with both शशी and त्वम् 'शशीव त्वं वा सम्प्रति तु स्वसम्पर्कादि हव शोच्यमिति पिण्डितार्थः ।'—M Rhetoricians would read the second च immediately after त्वम्

S 72 वपु विरूपाक्षम्—'विरूपे च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी ।' —M "सर्वाङ्गप्रधान चक्षुर्यस्य विरूपं तस्य तदाङ्गं किं वक्तव्यमित्यर्थं '—Uddyota अलक्ष्यजन्मता—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement by 'अलक्षिता जनि ' (See Kavyaprakasa, VII) दिगम्बर—A euphemism for नग्न Similarly is पञ्चत्वम् used for death etc सुरयते—Thus the popular saying—'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना ॥' Contrast R. VI 79 'कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः । त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥' व्यस्तम्—Taken singly

S 73 क—क—'द्वौ नञर्थौ प्रकृतार्थं सूचयतः ' यूप—A sacrificial post.

S 74 प्रेतसमान—Quivering न्यवेदित—Were cast.

S 75 परमार्थं —In truth अस्ति—The root is अस् See note on आह (sl 65) above

S 76 प्रतीहार—The lengthening of इ is justified by the rule उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् (Pa VI 3 122) निराशिष —Dispassionate आशिस् = स्पृहा एवं बहुलमित्येकवचनस्य आत्मभिप्रायत्वादेवितिति बहुवचनेन पाठः सौंम विरुध्यते ।'—M

S 77 अकिंचन—A pauper त्रिलोक° Expound त्रयाणां लोकानां समाहारः 'स नपुंसकम्' (तत्पुरुषे द्विगौ) would give the form त्रिलोकी पितृसद्म—A cemetery (सद्मन् = a dwelling)

S 78 पिनद्ध—Optional for अपिनद्ध See note on sl 49, p 29

S 79 दिवौकस—A god (ओकस् = an abode)

S 80 प्रभिन्न—Ruttish करोति &c—For a parallel expression see sl 88, p 5

S 81 च्युतात्मन्—Depraved आमनन्ति—Designate The root is म्ना आत्मभू—The self born (here Brahmā) प्रभव—Birth

S 82 कामवृत्ति—Self willed वचनीय—Blamable

S 83 आलि—सखि A vocative पुनर्विवक्षु—For he is स्फुरितोत्तराधर Construe स्फुरितोत्तराधरः as स्फुरितोष्ठः उत्तरः अधरः यस्य where अधर = a lip (strictly the lower)

S 84 चचाल—That is, चलितुं प्रवृत्ता स्तनभिन्नवल्कला—Cf पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति (sl 8) स्वरूपमास्थाय च—That is, having thrown off the disguise For the scene cf Goldsmith s Edwin and Angelina

S 85 उद्धृतम्—Refers to चचाल above उद्वहन्ती—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire न ययौ न तस्थौ—This is explained physically by उद्वहन्ती and उद्धृतम् and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (इतो गमिष्याम्यथवा above) the succession of the two states being quick and almost negligible Mallinātha connects the pheno-

menon with [illegible] which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding, which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other For the picture of Śākuntala अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुन प्रतिनिवृत्त ॥ (Act I), and कृत्ययो भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मन । पुर प्रतिहत शैले स्रोत, स्रोतोवहो यथा ॥ (Act II)

§ 86 दास क्रीत —From this we can infer the existence of slavery in ancient India अह्नाय—Instantly. तपस्य—Arising from penance [illegible] [illegible]—' [illegible] '—M [illegible] [illegible]—"[illegible] ।"—M

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śakuntalā's parting taken from Kālidāsa's famous play Abhijñāna Śākuntala (Act IV)

P 41 अविघ्नम् —The English use is an exact parallel to this, both in sense and syntax कुसुमावचयम्—Plucking flowers : Vāmana condemns the form अवचय, the correct form, with him, being अवचाय by the rule हस्तादाने चेरस्तेये (Pa. III 3 40) The सूत्र giving his view is [illegible] [illegible] गान्धर्वेण—The eight forms of marriage are 'ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधम ॥'—Manu. निर्वृत्त—Performed निर्वृत—Happy शंसति—Expound ब्राह्म क्षत्रियेति When applied to a क्षत्रिय sage like विश्वामित्र it would be expounded

as राजा चासौ ऋषिश्च ब्रह्मर्षि and देवर्षि are to be expounded always in the latter way इष्टि—A sacrifice Derive यज क्ति विसृष्ट—Dismissed स्यादिति या न वा—Anasūyā's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore विस्रब्ध—Assured न खलु . वसन्ति—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' and शकुन्तले न रूपम् (sl 36, p 31) प्रतिपत्स्यते—Will do

P 42 नेपथ्ये—Behind the scenes अपराद्धा-Has offended प्रकृ   पेलवा—Delicate by nature सुलभकोप —Cf Kādambarī 'सुलभकोपा हि मुनिजनप्रकृति ' Bāna associates with a class what Kālidāsa associates with an individual The justification should be sought in the character of the speakers

P 43 अभ्युत्थानात्—For the form of the compound see note on sl 63 P 44 सानुक्रोश —Relenting प्रथमम्—[illegible] अभिज्ञानाभरणम्—A souvenir '[illegible]' इति [illegible] [illegible]—See note on sl 78, p 46 [illegible]—Define [illegible] ॥

P 44 अस्तशिखरम्=अस्ताचलशिखरम् पतिरोषधीनाम्—A periphrasis for चन्द्र The history of the designation is connected either with the influence of the moon on herbs or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon ओषधि are annual plants 'ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।' (Manu) For the idea of the sloka cf 'चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च', also 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' स्मरणीय—A euphemism for मृत स्वर्गगमनीय, देवताद्वितीय, यशःशेष &c. are other examples of a *similar use* *The moon and the lily, as also the* sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इष्टप्रवास—इष्ट is equivalent to इष्टजन विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ—Vamana.

P 45 तुहिन—Frost अपसव्यया—See note on अप्रहृत्य under P 43 पटल—A thatch आपन्नस्मय —आत्मनेपद by 'भासा दमहन' (Pa 1 3 28) अपटीक्षेपेण—With a toss of the curtain (अपटी= a curtain) The expression is used when a character enters the stage without previous announcement हस्तपादम्—Expound हस्तौ च पादौ च (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव) काम भवतु—The same reproach is extended to प्रजापति as well Cf इयमेकतः प्राणसमा स्मृतो-ऽसि न शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया । समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (Act v) अनृतवचने—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (Act III), also एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् । तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ (Act VI), where अत्र refers to the अङ्गुलीयक presented by the king to Śakuntalā देव स्मरित—The other form allowed by ह्रक्रोरन्यतरस्याम् (Pa 1 4 53) would be देव स्मरितं पदं कारितम् । तादृशानि सम्भावितानि—Refers to expressions like those quoted under अनृतवचने above. अभिज्ञान—A token. सखीयमी—For she did not await Kaṇva's approval of the marriage आपन्नसत्त्वा—Pregnant

P 46 इत्थमयितप्रश्निका—इत्थमयितं पृच्छति (समुत्पन्नौ क्रियायां क्रियायांशम्) Cf पमनात् स्वमात्मानं सर्वो लक्षणान्वितम् । स्वमात्मानो-ऽभिनिर्दिश्य विप्रस्योऽर्थविमारक ॥ Mahabharata Also Ramayana —स आगम [illegible] धीरो हमपाद्यमात्क For the practice cf [illegible] X 14 योगन्धिप्रागतविश्वैः पावनैः श्लोकैः । मृगयादीननुवृत्य नान्तः शौलसथाय निशानुपीन् ॥ दिष्ट्या रतिना—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare 'The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact Or the meaning may be—Even without any

exertion on my part the object of my heart has been attained The object evidently is marriage with दुष्यन्त of which he himself speaks in p 14 उत्सिक्त अनुष्ठा—Cf विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियत ब्रह्मचारिणम्। तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपा याप्रमादिने॥ (Manu II 114) with its counterpart in the श्रुति— विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवे ऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्॥ यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्। यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥ छन्दोऽनुवृत्त्या—छन्दस् means a metre here It also means a वेद भुवनं सुखं—This is to be construed in sense with शमी as well for the well known fact of a sacrifice which promotes the preservation of the world being possible with the fire elicited from the शमी wood For the world preserving character of sacrifice cf Manu III 76 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥' दुःखप्रत्यागमम्—Mingled with anguish दयनीयां—Pitiable चूत—The mango समुद्गक—A basket स्थिरा क्षमा—Calculated to stand a lapse of time समालम्भन—Decoration, मृगरोचना उप- यामि—The द्वितीयान्तपाठ with इति in all the existing editions is due probably to a confusion arising from the प्राकृत forms The proper reading would be प्रथमा Thus Vamana 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः। परिगणनस्य प्रायिकत्वात्।'

P 47 सुमनस —Flowers The word in this sense is feminine and always plural 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्। एत स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्॥ शिरोमज्जिता— Having bathed with a full plunge Does it indicate that शिरोमज्जन was not usual with the ladies there, being enjoined only on special occasions ? वीरपत्नीभिः—The original sense of the word वीर (akin to the Latin 'vira' 'virago') was 'a man or 'a male which sense is still preserved in

the word अवीरा meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son (अवीरा निष्पतिसुता —Amara) The modern sense of a hero has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly', 'manliness', 'manful &c. In the present expression, it is doubtful whether the speaker meant anything more than the original sense गौरवीवरम्—The word is समुत्प्रत्ययान्त Cf Panini अनुगादपनेक [illegible] [illegible]

P 48 विरूपयेते — Is disfigured उपायन — A present. वनस्पति—A [illegible] of the अविक kind By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । (Manu) [illegible] See note on sl 12, p 21 प्रतिस्पर्धिनि —It comes to mean 'resembling' through 'rivalling' अभ्युपपत्ति—Favour

P 49 अनु [illegible]—Having no experience of ornaments [illegible] —See note on sl 40, p 41 चित्र [illegible]—By our knowledge of painting [illegible]—Choked with the flow of tears suspended वैक्लव्य—Discomposure [illegible]— An ascetic (आश्रम=dwelling) [illegible]—Separation [illegible] [illegible] —[illegible] the thought of [illegible] near happiness by union with her husband. परि [illegible]—Embracing वर आशी: —[illegible] is self-efficient, while आशिस् requires divine agency for its fulfilment. ऋक्छन्दसा—In the manner of a Vedic verse कृप्तविषया —Whose places are assigned (विषय = a place)

P 50 दुरित—Sin अपीतेषु — Equivalent to अपीतवत्सु Similar uses are भुक्ता ब्राह्मणा, विभक्ता भ्रातरः, 'स भर्मिकिञ्चित् विदित समायमौ' (Kirata I 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) पीतम् (पानम्—भावे क्त) एषामस्तीति (अर्श आदिभ्योऽच्) (2) कर्तरि कर्मधर्मोपचारात् पीतप्रकार पीता इत्युच्यन्त, (3) मतमेकावाच्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्त ।

यथाह —'धावोधर्मान्तरे घृतेऽप्यत्यवेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेऽविवक्षात कर्मणो ऽकर्मिका क्रिया' इति पामृत—कोकिलं प्रति कृतम्—Is turned into a reply उपाहृतम्—A मध्यमपदलोपी समास कुशेशय—A lotus कुशे (जले) शेत इति कुशेशयम् (अलुक्समास—अलुक्) अनुकूल-पवन —A बहुव्रीहि The wind is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller Cf R I 42 पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः । रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ The word अनुकूल as used with the wind probably indicates an age when navigation was carried on in India

P 51 ज्ञप्ति—The word is masculine the verbal affix being क्तिन् and not क्तिच् कर्णान्तिकम्—Aside* in whispers एवया मम ? सापेक्ष समास, equivalent to उपस्थितस्वद्वियोगस्य दुर्गतिं०—Cf R XIV 69 नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः । तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद् रुदितं वनेऽपि ॥ नामस्मरिष्ये—Shall bid adieu सोदर्यस्नेहम्—Expound सोदर्याया स्नेह or सोदर्याये स्नेह according as the sense is 'a sister's affection' or 'affection for a sister' The स in सोदर्या (with its masculine सोदर्य) is a contraction of सह which means समान (common or same) For a similar use of स, contracted or otherwise, cf सोदर, सतीर्थ, सपत्नी, सब्रह्मचारी and सहजन्मन् दुर्जन—अभेद्ये वा सविलवती Take the word as सप्तमीतत्पुरुष with अधिकर (भावे क्त) निक्षेप—A trust

P 52 तात कश्यप—The sentence begins with तात a singular noun and subsequently connects it with a plural pronoun (understood) which is hardly defensible grammatically मन्दा—Slow च यथावत्—Safely delivered निवसन—A garment मनसिशयोत्थ—Sore healing षुप्रतृत—Treat the समास under the मयूरव्यंसक class For the use of अपत्यकृतिका

(Uttararamacharita) कान्यो वृत्तिम्—A सापेक्षसमास equivalent to इयदृहनवन्तृत्तिम् with उत्तम्भता, the adjective to वयवो, being assigned its proper place

P 53 ओपगान्तम्—As far as the water's edge Expound as वहकान्तात् (आङ् मर्यादाभिविध्यो इत्यव्ययीभाव) मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not अभिविधि (inclusion) दुष्करमहं करोमि—This has been construed as referring to her separation from दुष्यन्त But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage अपि मात्रम्—This alludes to the well known separation of a चक्रवाक couple at night Cf sl 26 p 39 संयमधनम् Whose wealth consists in self restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake ... म्—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives

P 54 बलीयस—See बलीयस above सवर्णी—Expound समाने वर्णः यस्याः सा See note on ... under p 51 विप्रकृता —Ill treated. प्रत्यन्—Against अनुत्सेकिनी—Not puffed up with pride वाम—Perverse व्याधि—A bane अभिजन—High birth

P 55 ... ... —For a parallel expression cf Ramayana ... ... असदृश ... दुष्यन्त ... ... ते—अर्थात् पतिलोमायम् प्रत्यभिज्ञान—Recognition युग—A couple of यामs here चतुर ... सपत्नी—A ... would give the form सपत्नीका For the idea of ... quoted under notes on p 45 In ... (ellipse for ...) the omission of the विशेष्य is explained by the principle "... विशेष्यप्रतिपत्ती" —Vamana For a similar use of ... see Mahabharata, Adi

Parva, ch 68, sl 3—' पौरवाणां वंशकरो दुष्यन्तो नाम वीर्यवान्। पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ Also ch 74, sl 108—"इमाः सूतेऽपि हि दुष्यन्त भार्यां सत्यमहाम्। अनुदन्तमिमामुर्वी पुत्रो मे पालयिष्यति The present use was evidently inspired by the above two निवेश्य—Having got married For the sense of Mahabhārata 'हरिदेव मित्र काम निराधेऽसमपत्नयम्। सनारम्भे पदं कृत्यासुप्रकृत्य दारावन॥ भवान् निवेश्य प्रथम नवोऽयं सोम, निवेशयामि मां भूमि कृत्याभिम्य यामि मे ॥ This sense is preferred to the other (viz having placed i e on the throne) in which the word occurs in R XV 97 (स निवेश्य कुशावत्या रिपुनागाङ्कुशं कुशम्) on the ground of propriety, the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression रूपयित्वा युवराजमेव, also fittingly connected with the father, which otherwise would be a meaningless superaddition Here अवति थ, निवेश्य and सर्पित मोल indicate respectively द्विरजन, विवाह and राज्याभिषेक For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf R VII 71 प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम्। तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 56 कुञ्ज—A cottage निवर्तस्व पन्थानं —Farewell सहधर्मचारिणी-Distinguish from सहधर्मिणी सविमर्शम्—Thoughtfully परिग्रहीतृ—A husband विशद—clear सकलम्—Fully

दुर्योधननिर्वेदः ।

The scene is taken from Bhattanarayana's Venisamhara A sequel to the death of Duhsasana, Vrsasena and Karna

P 57 निर्वेद—Despondency यस्य सान्द्र—Whose dense (सान्द्र) foliage is gently moved (मन्दायित) by the breeze (वात [illegible] न) cool and fragrant through its blowing over the lotuses in the lake मात रश्वन्—Derive मातरि (अन्तरिक्षे) श्वयति (भवर्धते) इति This sense of मातृ is opposed to what we find in 'द्यौः पिता पृथिवी माता' In the declension of मातरिश्वन् there will be no सम्प्रसारण of the व before vowelic terminations beginning with the accusative plural It thus differs from श्वन् न्यग्रोध—Popularly called वट Derive : न्यक् रोहति (न्यक्—अध + रुह) स्वरोहैः प्ररोहैः न्यग्भूत्वा निम्नाधस्ताद् रोहति इति''—भा. पादप—Derive : पादैः पिबतीति (पाद—पा+क), व्यजन—A fan (originally of a palm leaf) unwrought by human agency (lit not begged of one as an artificial thing would be) Or the word may be taken as a बहुव्रीहि' in which no fan was sought or needed' Applies to the wind कल्पवृक्ष—A tree of paradise. Thus Amara · पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ सरित्—A stream स्व . सिद्धा—Seated without (human) effort (i e by nature) Cf स्वभावतःसिद्धानाम् (Raghu IV 55) दशा . विपर्यय—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) लून—Lopped अनिवारित—Unobstructed (by the branches) व्यापित—व्यापारित (acting) मदकलित—Maddened with rut करेणु—Usually a she-elephant. Here obviously a he-. प्रकट—Prominent हतविधे—O accursed Fate If the position of the components were reversed, idiom would require the addition of क at the end, as in दैवहतक, दुर्योधनहतक &c एतत् च—This too (referring to the हतक of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz. the उपहास of दुःशासन. In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace,

received wounds and risked his life The *present* is *free from all this* Duryodhana's precarious condition led the charioteer to despair of his life प्रत्यागते —The negative अप्रत्यागते would better suit the context here अयः प्रतिकृति &c —Duryodhana in his return to consciousness could hear *only the last part of the Sūta's speech* 'अंग त्वया' and his consciousness naturally begins with where it left him प्रतिज्ञातम्—Viz the प्रतिज्ञान of दुःशासन

P 58 ज्ञात्वा &c—This does not mean that he actually knew where he was The remark equally applies to where he was before the swoon आयुष्मन्—O long lived one अश्वस्य मनुष्य See note on sl 27 p 26 अश्वः—A horse उद्वोढुम्—*To draw* The root is वह उपांशु—Aside It differs from अपवारितकम् (for which see note on the word under p 53) in being confined to oneself and from स्वगतम् or आत्मगतम्, in being uttered though lowly मनोरथश्च—Notice the play on रथ The meaning is: *Not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the* chariot, but your hope too is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail सावेगम्—In excitement So in Uttararamacharita 'आकुतज्ञो धैर्यम्' कृतं तेन—Away with delay that would be inevitable in going to a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Sutas speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons सवैलक्ष्यम्—Bashfully सकरुणम्—With pity (करुणा). मर्षतु—The root is मृष् 'to forbear केवलम्—With nothing to shield the body Qualifies the verb in प्रहरामि अरातिः—An enemy विमर्द—Crush संघट्ट—Close encounter सामर्थ्य—Equivalent here to बलम् दुर्ललित—Wayward, fondled पाप —The wretch *Refers to* भीम *व्यवस्यति—व्यवसति* The root is सो. समक्षम् —In presence An अव्ययीभाव Expound अक्ष्णोः समीपम् The समासान्त by the Vartika प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः सहायुध—With up

lifted weapon. A [illegible] निवृत्तेन भवितव्यम्—Must have returned. Distinguish from निवर्तितव्यम् 'must return.' The passive is idiomatic. [illegible]—See note on [illegible] above.

P. 59 [illegible] ...मृगेन्द्र—An instance of a [illegible] घटा—A collection. मृगेन्द्र—A lion, मृग here means a beast in general. प्रतिवचन—A reply. कृपाणेन—The [illegible] attaches to his failing in his duties as an [illegible], which is pointed out in the verse itself. निधन—Death. [illegible]—Admits of a second form by the rule [illegible] (Pā I 4 53). अविनय—Immodesty. Refers to द्रौपदी's केशाकर्षण and उत्तरीयाकर्षण—the main cause of the war. [illegible]—For the present case was very much like that. इषु—An arrow. प्रास—A lance. शक्ति—A spear. [illegible]—A javelin. [illegible]—A warrior. निश्चेष्ट—Inactive. विसदृश—Unseemly. [illegible]—Roused. [illegible] by Pā. III 72 '[illegible]—' [illegible]—[illegible] by [illegible] (Pā I 4 46). अपि नाम—May I hope that. [illegible]—God forbid.

P. 60 [illegible]—Expound. [illegible] (causal of [illegible]) [illegible] ([illegible]). [illegible]—Speaks. [illegible]—Formed into a circle. Cf. Kādambarī '[illegible]' कवच—An armour. दुर्भेद—Able to penetrate with difficulty. The [illegible] प्रत्यय ([illegible]) here has an active force, as we have in the words comprised in the sūtra '[illegible]—' (Pā III, 4, 68). The use of course is unusual. To take it as a passive form would militate both against sense and grammar the latter demanding a [illegible] प्रत्यय and giving the form दुर्भेद्य. कङ्कमुख—Pincers, so called because of their resemblance to the beak of a heron (कङ्क). [illegible]—A dart. [illegible]—The root here is [illegible] and not [illegible]. [illegible]—For the original meaning of [illegible] see note on [illegible] under p. 47. [illegible]—क has the force of endearment. [illegible]—Dressed in red silk. [illegible]—Somewhat unusual in sense when appli-

ed to the mother पञ्च · स्तै—A faulty expression involving redundancy. विक्षताङ्ग—क्षित here means wounded —an uncommon use पट्टबन्ध—A bandage उपालम्भ—Scolding (because it could not save its master's life) व्यापादित —Was killed.

P 61 अवस्था...सम्—Calamity agreeable to the circumstance (of warfare), such as death or wound of near and dear ones. भागधेय—Fortune The addition of the affix makes no difference in the sense · 'भागरूपनामभ्यो धेय' (वार्त्ति) विपदधीन—Ill natured ससंभ्रम—Perplexed. अक्षौहिणी—A complete army consisting of 21870 elephants, as many chariots, three times as many horse and five times as many foot. सत्य...परिक्षत—Notice the analogy here, प्रोत्साहन—Instigation आशित्र आरम्भकः (not पुत्रस्थ), the महारा being the things denoted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (पितृमरण-सहपदवक्ष-द्रुपदपरिभवाद्यामकारणिरो दक्ष —Act I) सहज—Inbred चिर रूढ़—Long fostered वैर—Hostility आलवाल—A basin for water round the root of a tree पक्षपात—Understand some such word as युधिष्ठिरः before this परिणमति—Matures For the allusions refer to the Mahābhārata The sentence with some, involves a rhetorical blemish called भग्नप्रक्रम the adjective सह...आ तक. differing in character from the rest which are all बहुव्रीह सित्रित... कथ —Expound ; विशि किरीटः ध्वजं कुसुमे यद्दृष्टं रथ से (करणे यस्मिन्) हस्तुगिरास्ति रथ...सुभानि येन The jewels here were those with which the chariot was studded मणिमण्ड—Mingled शक्रचाप—A rainbow त्वरिते &c —From the reasoning we understand that jewels formed a peculiar feature of the royal car and also that the lopping of its flag staff had been witnessed by the scout at the battle field असम्भावनीयस्य—Uncommendable (for a king)

P 63 संज्ञया पृच्छति—Beckons धौरेयाः—धुरं वहन्तीति (धुर + ढक्)—Horses (fit for the yoke) पर्याकुलयति—A denominative from पर्याकुल मणिप्रभावेण—मणिs are associated with wonderful powers of curing diseases साटोपम्—Proudly (स टोप= pride) अस्ति—An introductory word corresponding to the English 'there' अमर्षितः—Enraged अपि...मोक्ष—A बहुव्रीहि qualifying विशिख —'in which the aiming and the discharging were unknown.' Shows quickness of action. प्रतिभग्नः—Was attached

P 63 उभय...दारि—Expound: उभयबलस्य मिलन (encountering) दीप्यमान (excited) स मन्थ कलितुमल-दारि (समास by Pa II 4 3, 'इन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्'). प्रकीर्ण—Scattered. आस्फोटन—Slapping टङ्कार—A twang टङ्कारेति &c.—Mark the analogy. Construe सिंहनादः as गर्जितम् (thunderclap), ज्वलनः (fire) as विद्युल्लता, चापः (bow) as जलधरः and शरा as धारा (showers of rain) in their respective compounds. घन...धरः —A विशेषण समास the components being घन...सिंह and घनाय...धर, themselves बहुव्रीहि compounds qualifying अम्बर The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular conception of an ensign वज्रनिर्घोष—A thunderclap रणित—A sound. प्रवाहक—Driving (lit 'causing to move'). वासुदेव &c.—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy The same occurs also in the Bhagavadgitā XI 46 'किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥'—where the commentator मधुसूदनसरस्वती remarks 'अनेन अर्जुनेन चतुर्भुजाकृतिरेव भगवतो दृष्टपूर्व इत्युक्तम्',—a remark that hardly consists with the present case. धावित —A causal of either धाव् or धु.

P. 64. वामु...नितम्—Expound : पूर्वम् वामुक्तं (worn)

परदाम् विनिक्षिप्त (dropped) Similar to सानानुलिप्त स्पृष्ट— Having alighted मकुटमणि—A helmet of jewels कैटपृष्ठ— A bow कोटि—The base is कोटी a bow string पुङ्ख—The feathered part of an arrow विघट्टन—Stirring प्राग्वत्— सन्धेय वैदूर्य—A gem of a dark colour, the *lapis lazuli*, so named after विदूर (विदूराञ्ञ्य:—Pā IV 3 84) a mountain (otherwise called बालवाय) where it is produced, and not the city where it is refined Thus महाभाष्य—बालवायात् विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ शल्य— A dart कङ्कपत्र—The feather of a heron शिलीमुख— A bee or an arrow (here both) so called because of the presence of a शिली (a dart) in the mouth निशित—Sharpened. The root is शो भल्ल—A kind of arrow विषम—See note on the word p 1 अधिक्षेप—A taunt वैरोपलम्भ—The उप in the context unlike its use in expressions like 'उपलभते किल मलयकेतुः' and चन्द्रोपराग प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि' (Mudrārākasa) simply follows the meaning of the verb For a similar use of 'मधुमदोपलम्भकेरलीकपोल—' (Kādambārī) The uses of an उपसर्ग are given in the dictum—धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ अमर्षितचक्षुः &c—The तृतीयान्त adjectives qualify both मार्गणैः and दृष्टपाते, and should be explained accordingly श्रुति - गत —Directed to the ear (of one's own in the case of मार्गण, and of another in the case of वचन). साधु—Well done मन्यु—Anger शरनिपतन—The flight of arrows दृष्टिपात— The working of the eye

P 65 अधिगमयित - समेत—Expound : अधि ..गमनं शर . चतुर्षु च करतलं यस्य. The समास in अधि . गमन is peculiar, गमन and धावन being respectively connected with सुर्वात्मसु and चतुर्षु (both in locative) Similar respectivity we find in Uttaracharita : अन्योन्याधात्स्फुरदिबलाकाभ्याः शाखा विषमदिङ्मुखेन मालाः । कनकतटम प्रतिपुष्पक्षिता कटमकटिः स्फुटकोटिकेव ॥ The justification comes from Pānini's सूत्र 'धाय्यतो दक्षितौ'

The epithet shows quickness of the process similar to प्रतिनिमात ...वर्णिता above वैरानुबन्ध—Hostile attitude धानुष्क—An archer तद्धन्य धनुरस्यमित्यर्थे ठक् The compound राजधानुष्क may be treated either as a कर्मधारय or as a तत्पुरुष like राजदन्त. हर्ष ... सङ्कटे—हर्ष at the valour of the son, रोष at the enemy's action, करुणा at the helpless condition of the son सङ्कट—A mingling साधुवाद—The cry of 'well done', applause समम्—Simultaneously शिलो...सारः—A shower of arrows

P 66 सोम...वैग—Attack by भीम नाभिधेय—Refers to वरि कुर्वन &c above. मुग्धस्वभावेऽपि—In spite of his simple nature (characteristic of his tender age) रथोत्सङ्गात्—From inside the chariot. किङ्किणी—A small bell झङ्कार—Jingling An onomatopoetic (अनुकरणात्मक) word निष्ठुरो—The दीर्घ (ई) is hardly defensible, गुण here not conforming to the definition of स्पाङ्ग (in स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्—Pa IV 1 54) as given in the couplet—अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युतम् ॥ भीषणरमणीय—भीषण by its deadly nature and रमणीय because of its form.

P 67 मेरा—The use of मत (changed into मय) is to be condemned there being no मत्वर्थसंबन्ध here वीरसुलभ—Characteristic of a hero विहितवान्—Expound विहितम् अनेन इति ... Qualifies रविम्. दुष्कर—Hard Used interjectionally here क्षुर—A kind of arrow. निरूप्य—Having observed अर्धार्ध—Expound · अर्धं चन्द्रः (a कर्मधारय) or अर्धं चन्द्रः (an एकदेशिसमास) according ■ अर्धं means a part or a half, in which latter case अर्धं ■ नपुंसक. The समासान्त by अर्धर्चाः पुंसि च (Pa V 4 74) मालोपदेश—For the allusion see Mahābhārata : सा तथा स्त्री राजन् महां गतसंवेदनाम् । सत्यादेशेन विनता सा वै सुताय बोधित ॥ सा वसुध विनश्यती निष्प्राप्ता राजन् समुद्रतः । चैव पुत्रानुपश्यत्वा ... ॥ त्रिणयनो हर—Hara, the odd- (here three) eyed चन्द्रार्कः—

Was drowned. अर्धांशे—अर्ध here means a part and not a half. See note on अर्धोक्ते above. अङ्गराजं कर्णमिति—अङ्गराज is the discourteous mention of the king by name.

P 68 कर्णधार—A helmsman (कर्ण=the helm) युष्माकं प्रत्यक्षम्—In your presence अस्तमितौ स्वर्गं गतौ—Euphemistic for मृतौ आस्फालित—Was snapped ज्या रव—The रव was the effect of the आस्फालन. The word may be taken either as an adjective or an adverb कालपृष्ठ—Karna's bow so named निर्विकारम्—With no outward expression of the emotion rising within. युगपत् पेतुः—The simple meaning is Two flights of arrows hit against the chariots of Karna and Vrsasena कूलंकषा—Undermining the banks Cf Śākuntala उपरोधनाशितानि तिमिराणि चक्षुषो चामिपतन्ति। कृष्णमेव किमु पितापुत्रयोरन्तरालस्य अन्योन्य—Refers to the father and the son For the form see note on परस्परम्, sl 79, p 16 शर लाघव—That means quickness of the flight of arrows. पत्रिभिः—The base is पत्रिन् 'an arrow.'

P 69 सास्रम्—With tears राधेय—Karna (so called after राधा his foster-mother) प्ररोह—A sprout आयतेक्षण—Large-eyed अनुकम्पनीय—Expound अनुकम्पितुं योग्यम् उपचीयमान—Growing शोभा—Appearance परिवर्तित—Rolling आत्मतनुभव—In बहुव्रीहि (not a तत्पुरुष) here दुःख मत्सर—The purport is that दुःख would be an enviable thing before this sense of wounded pride अनुभाव—A बहुव्रीहि प्रतिपन्न—Was done प्रमृज्य—Having wiped

P 70 धुरा—The pole of a carriage परिवर्तित—Was turned back पट्टिका—A fragment (i e of the head dress) सन्देश—A message वाचयति—Reads एतदन्तम्—This being the last (for Karna was no more to live) Expound: एषः अन्तः यस्य कर्मसंघातस्य तथा भूत, संघ—A collection पृथासुत—The sons of Kunti (here including the माद्रेयs as well) सम्भावित.—Was honoured or expected बाष्पस्य वा—बाष्प

(tears) also gives relief to sorrow किमाश्रयम्—Expound : कां मा मौ यस्य कार्यम्—Action

P 71 औदकम्—Because obsequial स्नानानुम्—See note on स्नानविधे under page 57 सु खितैः—At the death of our own men निहतैः—At the death of the enemies यथा—Seems to be superfluous न ते—Sc अपि तु युष्माकम् (since we are one) न मे—Sc. अपि तु युष्माकम् (for the same reason) समाश्वासयिष्यति—Will console हेषा (also spelt हेषा)—Neighing. सम्मिलित—Mingled नेमि—The circumference of a wheel. किमिति—Why प्रवनाधिष्ठित—Driven by प्रवन

P 72 दारुण—Cruel Derive : दृ+अन्+णच्, परिहरन्—Avoiding स्वर्गे . स्वर्गे—Expound स्वर्गैकशेषेषु (स्वर्ग एक: शेषः येषाम्) स्वस्ति भवते भातः स्थितः—A form of blessing प्रसभम्—Perforce हन्त -An example of हन्ताव्यय. The other forms ... and ... would be included under ..., निर्घृण —Pitiless (घृणा=pity) रथाश्वेन—Equivalent to रथेन (रथ= a vehicle) The components are in the relation of species and genus as in वटवृक्ष. गान्धारि—In this we find a trace of Candahar having formed a part of ancient India हताश्रौ ..अधिकम्—The meaning is that the epithet हताशौ (or मन्द मन्द) is a superfluous addition here, the loss of brothers having made Duryodhana permanently such

P 73 शनैः—Slowly विश्रान्तम्—विश्रामार्थे से (Pa. I 3 19) स्थास्यते च्छामि कङ्कटक—The same as कङ्कटक, p 60. कङ्कट—An armour पट्टबन्ध—A bandage कटीतटापन्न—Reclining शात्रव—An enemy The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that युधिष्ठिर should inquire after the condition of his wound under circumstances quite different from those he expected अन्धौ—For they were blind, Dhritarāstra by nature and Gāndhārī by art मन्दभाग्यै—Expound : पुत्रैः सह संवर्धः, and then मन्द समाहारः—Want of speech अप्रतिकृत—Unavenged. सौभ्रातृकम्—Expound like रथाश्वेन

above उपकर—The use is not quite happy The author means उपकृत्. वेत्सि—You know The root is विद् 'to go'

P 74 अलं परिदेवितेन—Away with lamentation मार्गो-, पदेशक—A guide करुण—Pitiable क्षत्रिया—We have 'क्षत्रिया, and 'क्षत्रियाणी when meaning 'a क्षत्रिय woman' and 'क्षत्रियी when meaning 'the wife of a क्षत्रिय.' कृ—कृ—See note on the point at 73, p 46 स्निह्यते—वात्सल्य here = वात्सल्य 'fondness' सुयोधन—Including युयुत्सु his step-brother विधेयम्—A doing लोकवाद—A common saying वितथ—False न घटस्व ...सस्था—For the घट can be replaced अनुरूप—Insufficient. उपक्रियमाण—The thing to be served उपकरण—A tool उपकि ...वेन—On the understanding that the present घट (meaning his brothers) is beyond replacement शिरोऽञ्जलि—Supplication with folded hands touching the head विज्ञापयामि—Supply वाक्यं after it अवसानम्—May mean either 'first' or 'last' (i e final), according as we take it as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case it would be similar in form to अनुजन,

P 75 दायाद—A kinsman Derive: दायमत्तीति (दाय—अद्+अण्) or दायमादत्ते इति (दाय—आङ्—दा+क), दाय meaning heritage or ancestral property प्रमथन—Killing [illegible]—A name of अर्जुन, उपदेष्टव्यबुद्धिः—An object of counsel चिकीर्षितम्—Derive: [illegible]—कृ+सन्+क, उचित—Proper यदि ..आत्मने—If you come to yourself Understand भवान् [illegible] विस्तरेण—To be brief (विस्तर = detail) सन्धत्तां भवान् —Make peace ईप्सित—Wished for Derive: आप्+सन्+क सन्धि—Treaty मोह—Bewilderment बालिशता—Childishness कामम्—Granted that An indeclinable व्यामोह—Bewilderment प्रवृत्ति—Rules पुत्र...सस्था— Expound: पुत्रशोकात् अन्य वस्य

P. 76, अक्षत—Intact सन्धिप्रस्ताव—Peace proposal उदार—Noble ह्रीकर—Shameful दुःखावसान—Ending in misery नयवेदिन्—A politician प्रवर्धमान—Grow-

ing weaker   यावदवा बलम—Understand सन्दधते or सन्धास्यते after this   एव गतेऽपि—Even when matters have come to such a pass   उपपत्तियुक्तम—Fraught with reason   यापे—See note on युक्ययस्य above   विसहते—Bears   The word occurs in a different sense in the line 'यथान् विसहते (withstands) यस्मात् तस्य स्युवय वचन'—Mahabharata   The स of the root is unaffected in the form विसोढ (वि-सह+क्त)   वेतनिका यत्र—The use is hardly justifiable, conveying, as it does, no sense of subsistence in the present case   For the association of such terms with the sense of subsistence refer to वरवृत्तेरजन, मठवत, वायुभक्ष, वनवायन, कंटिवासन, विप्रियायम &c.

P 77   बहुमपूर्वं—Expound like बहुमपूर्वं, p 73 above   वीरवृत्त—See note on वीरवाता under p 60   सम्यगाश्वासि—See note on समर्थित under p 51   प्रमृता—The use of क्त is to be justified by Pa. III 4 71 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च'. स्वात्मा समाधयस्व—Compose yourselves   The form in active will be स्वात्मानं समाधत्तम्   For the reflexive use of आत्मन् see note on the word, sl 35, p 8   यस . प्रस्तुत—Notice the idiom बहु म—Se   यावतकी   प्रसंग सम—Befitting the occasion   Expound स्वतः यातो यस्य (बहुव्रीहि) or आत्म यापतन् (तत्पुरुष), which latter will optionally give the form आत्मयापतन (see Pa. II 2 4 and II 1 24)   अखिलभुवना.—Who had their sway over the whole earth.   ऊढा—Borne . From वह + क्त   धुरम—The base is धुर 'a yoke

P 78   व्यतिहित—Calamity   आयतवि—The subject is दैवम् रहः—In secret   Qualifies the verb in प्रयोगाय   प्रमोषण—Killing   For the lengthening of the vowel in प्रार्थ see note on प्रतीकार, sl 76 p 46   परे—The word पर is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy   तैरव कर्म—Construe · तैः कर्मवत 'Like their deed' सदृशान—By Vartika (सर्वं त्वौ तु समावे पुंवद्भावः) it should be सदृशम   Thus Kalidasa · वसन्तमास प्रतिमानुपैति (Kumara III 63)   Also Bhartrhari : या विनय-

धीमि दैवनं यदि सा विटेका साम्प्रत्यमिवसिन धर्मं स कर्णेनत्यजनः!
(Nitisataka) प्रथम—See note on the word under p.
73 प्रशम—Restoration to order The reverse of वैशम्य.
कदन—Massacre प्राजन—A whip प्रग्रह—A rein पार्थाङ्कितै
—On which the name of पार्थ or अर्जुन was engraved
मार्गण—An arrow निवेदयन्—Shedding tears and thus
communicating what had happened, viz Karna's death
सम्भवन्—A denominative

P 79 शल्येन &c —The meaning of the sloka is this :
Śalya's entrance in an empty car, indicating that all hope
was passed, shocked the concourse as if a dart had entered
their hearts \

P 80 कृपहेत्वन्तरेण—Suggests the reason why he left
him कर्णं—Towards Karna कर्णस्य , कुलस्य—Construe '
कर्णस्य निधन सह कुलस्य निधन (पश्यामि), कलागुरु—कला, इन्दु-
मुखेनः—अर्जुनस्य, कलानिधेरिन्दु &c —Involves a scientific allu-
sion, viz that of the sea swelling at the rise of the full
moon वाडव—Submarine शिखिन्—Fire

P 81 ज्वलन—Fire समानतया विपत्तौ—Death being
equal (in either case, whether I fight or do not fight) In
the latter case grief will kill me स्वाप्य—Risking the
life यदि ,शनुहेतु—Cf 'शत्रव की विन्दति' यदि . युग्म
—Not skilled in tricks मानधीर—A मानधी पुमान Skilled
in (here keen about) honour ध्रुवं—The reading in the
existing editions is ध्रुवम् which offen is both grammar (the word
being masculine) and rhetoric नय—Politics झटिति—Instantly

P 83 मदात्मा —Myself To be construed with
अभिषिक्त above बाष्पवारिभि —As a substitute for तीर्थवारि or
else natural water कथ कथ—The interrogation was not
needed as the सूत had not finished his sentence The inter-
ruption indicates a startling sensation. अतिवाहितम्—कर्तव्यम्.

प्रतिष्ठस्व—समवप्रविभ्यः स्थः (Pa I 3 33) इत्यात्मनेपदम् शोकापनोदी· For he would either kill me or be killed himself by me, which latter also would be a relief to my sorrow अत्र —By अत्र in the singular Duryodhana means अर्जुन the slayer of कर्ण, as finds expression in sl 36 above अर्जुनेन=अर्जुनेनापि. अनुजीविन् —An attendant अस्तव्यस्त—In disorder

P 83 उद्वेजयितुम्—To trouble समुदाचार—Decorum, etiquette शिष्टाः अभ्यर्हितोऽ—Thus Manu—अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ (II 123) where विप्र =त्रैवर्णिक (Kulluka Bhatta) It will be observed that there is no injunction in the above about the mention of कर्म along with नाम, रणशिरसि —In the thick of the fight क्षीब—Tipsy असृज्—Blood प्रभु—The use is prospective उपास्ते—Adores or approaches न पर्यवस्थाता—The word एवम् is used adverbially here in the sense of एवम् शत्रु—An enemy यावत् ध्रुवम् &c —Cf Uttara-charita कि व्यवसितमित्यादि सम्बन्धः' विकत्थन—Boasting

P 84 बान्धवाः—Friends or relatives अग्निसात् कृ—To consign to the flames, सहस्रांशु—The sun. संह्रियताम्—Be withdrawn धीर—Bold विक्रान्त—(भावे क्त) Display of valour, सुरगुरो—This is a slur on कर्ण, who was no hero in his opinion सर्वं त्वया &c —Alludes to Drona's death by the hand of धृष्टद्युम्न उत्तमाङ्ग—The head अधरः... हेतः—Who had thrown off his weapon (हेति) through no defeat ऊर्ध्वः—Construe with अग्नि, कल्पाग्नि—Fire prevailing at the dissolution of the world. चमू—An army घस्मर—A consumer Derive —घस् (changed into घस) + क्मरच् धनुः...भरेण—A बहुव्रीहि. His धनुष, बाण and रथ are a useless burden, inasmuch as these were not employed in preserving Karna's life विग्रह—Displeasure

P 85 कर्णसुखम्—Delightful to the ear अधिज्यधनु—With the bow strung Grammar would require the समासान्त

अनट' and give the form अभिवदवम्बम् by the rule अनुवाद (Pā V. 4. 132) option being allowed only in the case of a संज्ञाशब्द (Pā V 4. 133 'छः संज्ञायाम्') which is not the case here. A similar deviation we find in Uttaracharita घन-घुधं रघुनन्दने स्मरति. The justification for such uses should be sought in the principle—सुमासान्तविधिरनित्यः. अमित्रे—Against the foe Expound अमित्रम् अभि (अव्ययीभाव). The word अमित्र, it should be noted, is masculine, while मित्र, its antithesis, is neuter The force of अभि is विरुद्ध here For its other meanings see note on अभ्यसूय under sl 66, p 44 सासूयम्—In anger स' वयं &c —That is, there is no difference between us two असूया—Displeasure. The same as विराग p 84 अनभिभवनीयधृतम्—Whose spirit was not to be quelled अभ्यधि.—For the formation of धाम see note on the word under sl 7, p 20 परिवदति—Blaming Locative of परिवदत् (परि—वद् + शत्) Goes with both अमित्रम् (= अवदत्याम्) and अर्जुने For Arjuna's परिवाद of Karna see sl [illegible] above and also his address to सुदर्शन, p 64 विशेष.—Difference

P 86 स्मरति ..विवर्तने—The use of भवत् (a polite form of address not necessarily implying respect) and युष्मद् in the same sentence is not infrequent क्षौम—Silk cloth विवर्तन—Rolling मुधा—In vain मोचित: .प्रवक्त—A causal passive Proceed (1) विनत सर्व युत्वान्, (2) विनय (वद') विनतं (द्विगीय because युत as सहयोग) सर्व मोचितवत्.सादृश —That is, simply inhuman अवाप्तिमे—Viz, when he was विरत through grief for his son. अनवात—Not minding

विश्रुतचरितम् ।

The story is taken from the Daśakumāracarita (or the adventures of ten Princes) by Daṇḍin. Viśruta, the hero, narrates his adventures to Prince Rājavāhana. The connection is this. Ten youths with Prince Rājavāhana at their head come, in the course of their expedition, to the Vindhya forest where a demand for his service having called the Prince away, his comrades, unaware of the circumstance, enter upon a search which extends from the vicinage to lands far off. Ultimately all are reunited, each with a tale to recount.

P. 87. क्षुधा तृषा च—By hunger and thirst. The bases क्षुध् and तृष्, with other words such as वाच्, स्रज्, क्षुध &c. have optionally a second form arrived at by the super addition of आ at the end. अक्लेशार्ह—Unused to suffering. Words like सुखार्ह, मधु त्वार्ह are frequent in the Mahābhārata. कूपाभ्याशे Near a well (अभ्याश = Nearness). अष्टवर्षदेशीय—About eight years old. देशीय here is an affix like two others कल्प and देश्य "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (Pā V 3. 67). अष्टवर्ष should be treated as a बहुव्रीहि here. महाभाग—Blessed. प्रतिकर्तुम्—To allay. उदकमुद्धरन्—While drawing water. जरठः—Worn with age, old. 'जरठः स्थविरः समौ' इत्यमरः. क्षम—Able. उद्धर्तुम्—The root is हृ (not धृ). व्रतत्या—With a creeper (acting as a rope). उत्क्षिप्य—Having lifted. वंशनाली—A bamboo pipe. अद्भिः—With water. The base is अप् which is always plural. पञ्चषैः—Five or six. A बहुव्रीहि. Expound पञ्च वा षड् वा. 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' इति समासान्तो डच् प्र.... [illegible]—Arrow shot high. प्रत्यानीत—Restored. निषण्ण—Seated. कान्तार—दुर्गम. The base is काध्वन् from कु + अध्वन्. कु would give the form कदध्वन्. जनपदः—A country. [illegible] As opposed to पुरग्रामाः. The form [illegible] is condemned by Vāmana, the correct form with him being [illegible]. For the

Sutra giving his view, see note on कुशाग्रबुद्धि under p 41. अतिबल —Of gigantic strength उदार —Munificent, विनेता—An educator Cf Raghuvansa I 24 प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ उदग्र—High उत्थानशील:—Active, 'up and doing' शक्य ..कर्मा—Doing what is feasable, popular and secure 'शक्यं तु सुकरं कर्म भव्यं तु अनवाचितम् । अर्थ्यं पुण्यं च सद्वृत्तं प्रवेशेन समाचरेत् ॥'—Divākara सम्भावयिता—Honouring or patronising Note the force of the prefix in this and the following uses बुध:—The wise or learned प्रभावयिता—Delegating authority to उद्भावयिता—Promoting अवसादयिता—Humbling सत्य .. गुणेषु—Never content with virtues प्रवीण:—Skilled. Derive प्रवी-ण + न "निर्वाणोऽवाते. कौशले" (Pā VIII 3 89) इति सूत्रेण. नेदिष्ठ—Nearest, i e well versed Derive अन्तिक + इष्ठन् by अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (Pā V 3 63) धर्म शास्त्र—In codes of law and politics सुकृत—Good done अध्यक्षयिता—A supervisor.

P. 88 कोश—A treasury वाहन—A vehicle परीक्षिता—An inspector. प्रतिकर्ता—A remedier द्वैमातुरीयक—Cf Raghu I 60 'दैवीनां मानुषीनां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम्.' The पूर्वपद in द्वैम in the compound which is a द्वन्द्व is questionable षाड्गुण्य—षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् (स्वार्थे ष्यञ्) The six गुणs or expedients are couched in the line संधिर्नो विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः. चातुर्वर्ण्य—The four castes चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् (like षाड्गुण्य above) पुण्यश्लोकः—Of blessed memory. प्रोष्य—Having lived (प्र वस् + ल्यप्) पुरुषायुष—The full life of a man, viz, a hundred years (शतायुर्वै पुरुष — Śruti) Expound पुरुषस्यायु. The form is irregular. The compound also occurs in Raghu I पुरुषायुषजीविन्य:. अमरपतिसखेषु— Was counted among the gods. A euphemism for 'died.' Corresponds to the English 'gathered to the fathers' तदात्मज —Sprung from him Expound तस्मात् आत्मा (प्रथम) यस्य दण्डनीति – Politics नात्यादृत —Not much interested बहुमत:—Highly esteemed. धनञ्जय —Of

holt speech आत्मसम्पत्—Your possessions (as a king). आत्मन् is used reflexively here like स्व विविध—Varied. विस्तर—Detail It differs from विस्तार in being restricted to words or a literary subject to which the latter does not apply परेभ्यः—From (that of) others आत्मसंस्कार—Culture of its own For the use of आत्मन् see note on आत्मसम्पत् above. भूभृत्—A king, also a mountain आक्रम्य...माण—Being attacked or climbed as the case may be स्वस्ति—Well being. स्थिति—As existing order संमुह्येत्—Will confound निर्मर्यादाः—Having transgressed the bounds of propriety अमुत्र—From that (i. e. the next) आत्मदोष—Cf प्रतिपक्षमर्षस्यापि सहते कथमिव विवेकिताम । पुरुषः सुपरिपुष्टः परस्य कुरुते दोष दर्शनम् ॥ (Kirâta II, 33) भूत...स्तु—Past, present and future For a similar use of स्तम्भ cf. R VIII, 78 'समभोत ... अपि च'. व्यवहित—Screened from view. विप्रकृष्ट—Remote सत्यपि—Though existing वैकल्प्ये,—An absolute case (either षष्ठी or सप्तमी) by 'षष्ठी चानादरे' Panini II 3. 38. अनु°—. Here equivalent to समम् The use is frequent. तत्त्वदर्शन—Seeing the truth The same idea is compressed in the couplet - धर्मेकसंग्रहोत्तेषिदि परिशास्त्रीय दर्शकम । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव स ॥ बाह्यविद्या—An extraneous science.

P. 89 तदर्थ...नेन—By the practice of its teachings. आवर्जित—Acquired. शक्ति—The threefold regal power (see. p. 101) अस्खलित—Unswerving शाधि—Govern. Imper. 2nd sing of शास् उद ..मेखला—Sea-girt. न्याय्ये—Rightly. भूपतिना—By the king चित्ता..ग्रहण—Skilled in humouring. प्रसादविदित.—Known for favour, i e. a favourite परित्यक्त—Unrestrained. भङ्गि—An equivoque 'भङ्गिः स्याद् वक्रभाणितम्' इति वैजयन्ती, पर . ग्रह—To pry into others' secrets. परिवाद—A slander, पैशुन्य—Malignity. उत्कोच—A bribe कुमारसेवकः—"कुमारसेवकाः स्यु न सेवकः"—Commentators. स्मितपूर्व—Smilingly A बहुविध व्याख्यैः—Varied Expound-उद्भिन्न

च चर्मश्च च छत्त्रोपानहि. An irregular समास of the मयूरव्यंसक class कदर्थयन्—Annoying. प्रेत्य—Having departed (from this world) अजिन—Deerskin नवनीत—Butter. स्वीकुर्वन्—Appropriate. पाषण्डिनः—Heretics सोऽयमसि—See तद् (अंगुष्ठ कर्म). पटुका सीव—Somewhat clever. 'शकारश्चने कानीनः'. मृगतृष्णिका—Mirage Hence a false hope काकिणी—A shell (used as a coin) कार्षापण—Equivalent to 1280 काकिणीs. अशस्त्रहतैः—Without a weapon, i. e. by spells. एकशरीरिन्—Single-bodied, i. e. unaided त्रयी—The triad of vedas. वार्ता—Journalism आन्वीक्षिकी—Logic and philosophy.

P. 90 मौर्य—चन्द्रगुप्त, so called after his mother मुरा. अनुबन्धिन्—Relative to वाङ्मय—Literature in its widest sense अधिगंस्यते—Will be acquired The corresponding active form will be अधिगमिष्यति, the इट् coming by Pā VIII 2. [illegible] 'गमेरिट् परस्मैपदेषु'. पुरुषायुष—A hundred years The word दार (meaning 'a wife') is masculine and declined always in the plural, कुक्षि—The belly कृते—For the sake of An indeclinable. इन्धन—Fuel मानोन्मानपूर्वकम्—After measuring and weighing (to be taken respectively with तण्डुल and इन्धन). Does this indicate that the present practice of weighing rice did not hold before ? The specification of तण्डुल and ओदन suggests that the author belonged to a country where rice forms the staple food. न किंचित्.. सर्व—The *whole thing shows haste* *The breakfast or प्रातराश, as depicted here*, consisted of solid food like rice. विकल्पयिष्यति.—Will devise विवदमानाभ्याम्—Quarrelling. 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः.' (Pā I 3 47) इत्यात्मनेपदम्. प्राड्विवाक —A judge or a magistrate, so called because of his double function of a प्राड् (who questions) and a विवाक (who decides). भार्यासनत्व—The plural use is unusual See note on the word ली [illegible] P 8 अन्धः-परिणाम.—Digestion of food (अन्धस्=food). हिरण्य—Gold. मन्त्रचिन्ता—Cares of counsel. मध्यस्थ—A mediator, मित्र:

—Secretly. संभूय—Having combined. विपरि...न्तः—Perverting

P 91 कोप—Disaffection क्रीडाविहार—A pleasure walk त्रिपादोत्तराः—Plus three fourths. नाडिका—A घटिका or 24 minutes. चतुरङ्गबल—An army consisting of the four divisions of elephants chariots, cavalry and infantry. सेनापतिसख—A सहचर. The समासान्त by "राजाहःसखिभ्यष्टच्" (Pā. V 4 91) गर—Poison वैदिक—A vedic student स्वाध्याय—Study of the vedas संविशति—Goes to bed शुल्क—Octroi, cess or toll शकुन—An omen आयुष्य—Conducive to long life, अरिष्ट—Ill luck उपांशु—In secret अहर्निशम—Day and night असमासाहृत्य Object to गमन. कदर्थन—Annoyance, अहि..र्सं—The compounds here may be treated either [illegible] adjectives to अहर्निशम् or adverbs to गमनं, गमनः—Passing

P. 92. शास्त्र...ज्ञ—One reputed [illegible] a politician. Expound: शास्त्रज्ञ इति समाज्ञा. (शास्त्रपरिज्ञानविख्यातश्चायम्) शास्त्र here means नीतिशास्त्र समाज्ञा is a synonym of कीर्ति. अभ्यासूय—To impose upon प्रतीप—स्वपक्षेऽपि क्रियतामर्थे सिध्या भवति इति न्यायात् सम्यग्भावाभावपरीक्षया अर्थे इत्येष. स्तनन्धयः—An infant at the breast अतिसंयमः—Too much restraint अरिषड्वर्ग—The six internal foes—काम, क्रोध, लोभ मोह मद and मात्सर्य, Expound: अरीणां षण्णां वर्गः Similar examples are त्रिभुवनम्, and सप्तर्षि-मण्डल (Kāśikā I 77) कामादि—काम and the other three—क्रोध, मोह and लोभ. अर्थदूषकः—कुत्सितानि कुत्सनैः इति समासः. आहित्य—दृष्ट्वापि, अभिसं...न्धानः—Being deceived or imposed upon उपपन्न—True patent सर्व...वन्द्या—Adored by [illegible] (because of its being the ruling race) अपर्यु...षित—Not stale, i. e. fresh बहु...प्राय—Through contrivance of various courses षाड्गुण्य—Politics (which has to deal with both home and foreign policy—तन्त्र and आवाप) कोष्ठागार—A granary. रेचयिष्यति—Will empty अभ्यर्जित—Earning further (अर्जित=अर्जन भावे क्त)

P. 93 चतुःपञ्चानि—Four or five. A बहुव्रीहि. Expound: चत्वारि वा पञ्च वा. See note on द्वयेकैः under p. 87. अन्तरङ्ग—Most intimate. सन्निभम्—Resembling. व्यत्यस्य रथ०—Disjoin: व्यस्तानि रथ० पानगोष्ठी—A drinking party. ऋतुषु—At proper seasons. An अव्ययीभाव. पञ्चाङ्गी—A समाहारद्विगु. 'पञ्चाङ्गोपचारो 'हृद्वाक्यदृष्टि' इति कोषः. The five अङ्गs are the arms the knees the head, speech and look. निर्भर्त्सन—पूर्णम्. प्रस्तुतेऽर्थे—In the subject in hand, viz. the study of politics. प्रेर्यमाण—Being urged. अभ्युपेत्य—Having accepted. बालिशत्वम्—Childishness. प्रोत्साहन—Inciting. अक्षिशूल—An eyesore, an object of hatred. 'दुःशासितस्य उक्तान्'—Halayudha. सहते—अवधत्ते समस्तो भाव इति—Admits. अपहृतराज्य—Being usurped. महत्ता वाक्—One word and not समास न चैतेन न, समर्थित—समर्थितेऽर्थे like यथा above. प्रतिक्षिपति—Rejects.

P. 94 प्रहित—Sent. The root is हि. सङ्ग्राम०—सद् refers to सेना. पितृपैतामह—Hereditary. व्यलीक—Pain or shame. अस्मि—'व्यलीकमप्रियेऽकार्ये.' इति मेदिनी. स्तम्भित—Stupefied. कामवृत्त—Wilful. पितृ...व्याज कृत्वा—Having pretended to have been banished by his father. व्याज is a particle implying pretence. आत्मवशं नीत—Brought under his sway. तद्द्वारेण—Through him as the medium (माध्यम). राज...प्रवेश—D sjoin: राजनि प्राप्तप्रवेश (a foot-a footing). ज्ञातरन्ध्र—Fortified with a knowledge of the weak points (रन्ध्र). So अनुगामिन: स—That is the king. सम्भाव्यमान—"कैसाधरण"—Commentary. कर्मकराणि—'सततकर्माणि सम्भानि शत्रुपक्षाणि'—Commentary. व्यलीयन्त—Were narrowed. प्रत्यहम्—Day by day. सामन्त—A feudatory. उपारूढविश्रम्भेषु—In whom confidence was grown. समा...सह—Cf. 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्'.

P. 95. सकलत्र—With wives. A बहु० Expound: कलत्रैः सह (स्वस्त्रीणा) 'शेषाद्विभाषा' (Pa. V. 4. 134) इति समासान्त. अतिक्रान्त:—Transgressed. संक्रुद्ध—Enraged. अप ...मान—Freed from insult. आक्रान्ता:—Were trodden. प्रान्त

पदा—Expound पादकस्य पयार्थ. "पदत्वाद्ध्य पद्यमानयो (P. V 4 74) इति समासान्तः 'अ' प्रत्ययः अनुवयध्या—गद यदुक्ताः' —Commentary अय धीतः—Unduly exercised कुल दु—A अहु. Heads of impoverished families. निर्जगिवा—D .hon-oured प्राप्तेन्—Proceeded परोपजाप—Conspiracy with the enemy प्रायज्योत—King of प्रायज्योत—a country so named. प्रोत्साह्य—having instigated समाह्रयत—Caused to fight. पर्यन्त—A frontier अभि‍पत्तुम—To attack. बलसमुत्थान—Mobilisation of an army समगमत—Joined 'समो गम्यृच्छि प्रच्छ' इत्यात्मनेपदम् अभ्यर्ण—Adjacent रोधस—A bank न्यवि शत्—Encamped. Strict grammar (Pa 1 3 17 नेर्विशः') would require आत्मनेपद here नाटकीया—A dancing girl (नर्तकी) क्ष्मालोकीयां—उर्व्यां on earth समभ्यधत्त—Said. कलत्राणि—Wives पातयति—Pollutes सेहध्वम—Potential passive of सह, समवा—Having united व्यतिरेक—Encountered. अभ्युपेत—Having been accepted. So, प्रतारे (प्रापे इतस्ततः).

P 96 पल—A weight equal to 4 कर्ष or 64 माषा. प्राभृतीकृत्य—Having made a present of (प्राभृत=a present). आप्तमुखेन—Through a reliable person उत्तरेद्यु—On the next day नयद्वेषात्—Through distaste for (neglect of) politics प्रासि ...पत—Fell a prey or victim (प्रासिक्षम bait के प्रत्ययवम् —Singular by the principle सर्वे द्वन्द्वो वि गयेकवद भवति'. बलपरीत —Impaired मौल—A hereditary servant भर्तृ... भ्रात—To her husband's step brother (द्वैमातुर=one having two mothers) The use is grammatically defective The correct expression would be either भर्तृद्वैमातुरभ्रात्रे or भर्तृद्वैमा तुराय भ्रात्रे. द्वैमातुरः—Expound. द्वयोर्मात्रोरपत्यम्, 'मातुरुत् सङ्ख्या-सम्भद्रपूर्वायाः.' (Pa IV 1 115) इत्यण् उकारादेशश्च Parallel forms are षाण्मातुर (स्कन्द) and साम्मातुर (लक्ष्मण)नियाम—Mere leanness. सजिघा-सीत्—इच्छ. of the desiderative (सन्) of हन् पशुक—A child सावधान—Being on (your) guard. दिष्ट्या दूरतः—Far. ing well सङ्कुल—Crowded राजकुल—The royal palace पाद-क्लिष्ट—Exhausted by walking घोष—A station of cow-

herds अभ्यास—Approach दुरध्व—A wrong way. 'उपसर्गादध्वनः' (Pā, V 4 85) इति समासान्तः 'अच्'.

P 97 स्खलन—Slipping एधि—Become Imperative 2nd sing of अस् 'to be' किमीया—Of whom 'वृद्धाच्छः' Pā IV 2 114 जात्या—By birth The phrase means 'what is her parentage'? अनुयुक्त—Asked जगदे—The use of लिट् in the first person is to be justified by the speaker's having been beside himself with joy and affection चित्रविद्धेव च' नयशिक्षित—Proud of state craft हर्षयन्—Causal of हृ इषु—An arrow आच्छिद्य—Having snatched कोदण्ड—A bow सपुङ्खाग्र—Pierced up to the hilt of the arrow निरवकाश—Pierced through and through 'सपुङ्खनिरवकाशविद्धम्' इति क्वचित् मृगयु—A hunter छित्त्वा—Having cut शूलाकृत—Having roasted on a spit 'शूलाकृतं' इति क्वचित् दृति—A leather bag संवर्धनया—By affectionate treatment तन्मुखेन—Through her

P 98 संयोज्य—Having compounded or mixed औषध—Medicine निर्विकार—Unaffected जनपद—The people अनु..यास्यते Will follow The roots 'वृत्' and वृध्' in लृट् admit optionally of a परस्मैपदी termination without इट्. कापालिक—So called from his use of a कपाल (a human skull) for an almsbowl आर्यप्राय—Mostly consisting of gentlemen अद्य चतुर्थेऽहनि—An idiomatic expression meaning 'on the fourth day from now,' अद्य having the force of the ablative Or अद्यचतुर्थ may be taken as a बहुव्रीहि— अद्य चतुर्थं यस्मात् तस्मिन्—From which to-day is the fourth (counting backwards) For a similar use to the second alternative of अद्यचतुर्थेषु (Rāmāyana Ādikānda VI 17) अतिपत्स्यति—The root पत्, which is आत्मनेपदी, admits of a परस्मैपदी termination in लृट्. वैजन्य—Loneliness तिरस्कृत्य—Having concealed सम्पत्स्यते—Will be accomplished

P 99. उपधि—Fraud प्रस्नुत—Flowing with milk.

यस्याः—Refers to अवन्तिसुन्दरी. सम्बन्धशंसी—Indicative of marriage (सम्बन्ध=union with a husband). मदन.. साध्वसम्—Inspired with fear at the emotion of love excited by her sight of me (साध्वस = fear) सहर्षम्—Joyfully A व्यु॰ Expound: हर्षं गर्वं सह कर्मधारयत् यथा स्यात्तथा. 'श्वसादि. परा कृतवो'—Vārtika श्वः—To morrow आहूय—Having called वीतसाध्वसः—Shorn of fear आस्थानमण्डप—An assembly hall कुशीलव—A mime, an actor, a dancer Derived from कुश and लव, sons of Rāma, the first singers of the kind. प्राकार—A rampart साधन—Paraphernalia. समवतार्य—Having taken off अनु.. रागे—When the sun was tinged red, i. e., sunset हस्त.. चर्यं—Expound: हस्ताभ्यां (सप्तमी) चङ्क्रमणम् (गमनम्) Moving about on hands कर्ण . पाद—The feats referred to here are defined thus करणाभ्यासमनौ स्यात्ता सुधीम समवेत्य दुः। समाश्रीतस्य चरणा-यूर्ध्वाद्वं नट्ट्यते । तद्रत्येकं तु चरणमर्थ कस्यैव कुञ्चितम। चरणस्कुमदैं नितंब नहावासमस्तेक स'—Bharata वृश्चिक...मत्स्य—Expound: वृश्चिक-बन्ध-वृषभम्. So also मत्स्यबन्धन and मल्लयोद्धनम्

P 100 करणानि—Feats. चाक्षयापादाय—'विषमाक्षयोजनार्थ हिङ्गल.'-Com गूढाङ्गकर्णः—With his body (अङ्गैः) concealed. श्येनपात—परिभ्रमणकरीडा श्येनपोऽद्विपदयतनाः। चाकूर्णिकारवय हेम परिपतन इतीरितः. श्येनो...पात—श्येनस्येव पतनम्. Imitating the flight of an osprey हस्त—A measure of 4 cubits वक्षःस्थल—On the breast (विसदशौ बहुधीमतः) समेत्यतः मधुमेभ्यान (Pā V 483) इति समासान्तः 'षष्'. शोभ्याह्—An ornament. सहसम—चरणन्तर्ये मे हिनत्या मकर्तुम—To strike or injure (मर्मन्=a sore or wound). पञ्चमिनाषदमुखेषो-रहितवतां सेपक्व (Pā V 51) इति तकारलोपः. हजलादि—Also मधुप्रभ. "पश्चात्मिय परे निष्ठाधिपत्यो भवत"—Vārtika. चारभट—A warlike spy पीन . स—The plump shoulders and tips of arms Expound: पीनौ च बाहुशिखरे च पीन...शरम् (समाहारद्वन्द्व) Then a कर्मधारय with पीनर. उत्क्रम्य—Having jumped over. निवेशोत्कुर्वन्—For the elision of स् before चिन् in this, as also in अलङ्कुर्वन् see Pāṇini quoted above मदन ..नाम्

—For my followers or pursuers अनुगामी—Expound अनुगामी. अतस् (पृष्ठतः) अप्रकट पदानि which showed no footprints (पदन्यास) because of the sandy ground (सैकत) having been effaced by it तमालवीथ्या—By an avenue of तमाल trees अनुप्राकारम्—Along the wall An अव्ययीभाव Expound प्राकारस्यानु 'अनुर्यत्समया' (P II 1 15) अपाचा—By the south अवाङ् स्यात्—Sc स्थानस्य Owing to the place having been covered with bricks piled up पद . . क्रम—With unobserved steps लङ्घित ..खातम्—Having jumped over the rampart and the ditch आमुक्त—Put on तुमुल—Tumultuous अन ..क्षेपं—A क्रियाविशेषण qualifying अनयत् अर्गलित—Bolted वर्षवर—A eunuch अग्निसंस्कार—Cremation प्रत्युषसि—At dawn. पूर्वसङ्केत—Previously agreed कुक्षि—Interior . उच्चैस्तरं—Louder

P 101 वृषस्कन्ध—Strong-shouldered श्रद्धा...दृशः—With eyes gladdened through faith यस्य पक्ष—Whose mother's side is by no means low दुर्व...स्वभाव—Expound . दुर्वृत्त . आद्याः मिथ्याग्रह कलह क्षत वधः तस्य प्रदर्शनस्वभावः यस्य सः Who is of the nature to smash &c आरक्षिवेतन—Wages for his wardenship मे श्वश्रू—A prospective use The would-be mother-in-law चक्षुः—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, प्रत्यवाप्—Sc प्रया . नष्ट . क्षति Loss, theft, thought &c उपाय...युक्ते—Aided by other means दिवौकस—Divinity समर्थयन्—Concluding शुभलग्न—Auspicious मुण्डितशिरस्—With the head shaved उपनीत—Having got initiated into the संस्कार of उपनयन अमात्य . मन्त्र—Ministry, majesty and army उपगम्य—Succeed 'पृथिव्यां शत्रुपक्षेषु च' (Pa I 3 38) इत्यात्मनेपदम्. सिद्धिक्रम Completion पश्चात्कोप—प्रबलः, साधना-पायाः विमार्गा देशकालयोः । त्रिवर्गस्य प्रतीकारः सैन्यः पश्चात् प्रकोप इ—Kāmandaka द्विजन्मानः— वर्णानां पुरस्ताच च प्रसिद्धाः'— Com 'स प्रभावः प्रतापस्य यत्तत् कोशदण्डजम्'. पञ्चाङ्गमन्त्र— The four constituents of मन्त्र are उपाय, देशकाल, सहायसम्पद् and कार्यसिद्धि.

P 102 द्विसप्तविवर्षति—See Manu शुचि .पतः—Expound पुष्पैर्विना पुष्यन्ते (फलकसम) यस्य वनस्पति—A tree bearing fruits without flowers Thus Manu—अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः Here used in the sense of a tree in general कोष्ठागार—A department, a division Applies equally to मठ and वनस्पति कौसल्य—Because of his descent from the Kosala family पेशल—Good, nice भुजङ्ग—Carries a double sense a rogue and a snake संवाह्य—Having shampooed चारित्रवादः—A [illegible] अति सदय—Who allowed an opportunity to over-confidence i e grown over-confident अतिमानुष—Superhuman Expound मानुष (adjective to सत्व) [illegible]—([illegible]) Or अतिमानुष मानुष (adj. to सत्व) [illegible] (बहुव्रीहि) अभ्यमित्रीय—Boldly facing the enemy Derive: अभ्यमित्र+छ 'अभ्यमित्राच्छ च' इति सूत्रम् Three forms are possible from अभ्यमित्र in this sense of अलंगामिन् ([illegible]), the other two being अभ्यमित्र्य and अभ्यमित्रीण by adding यत् and ख For the form and meaning of अभ्यमित्र see note on the word under P 65. संहत्य—Aggregating एकैक—Singly [illegible]—'[illegible]'—Com. ऋजु—Meek, loyal आत्मनः—Considering oneself to be a politician Derive आत्म-मन्+खश् (Pa III. 2 83) The nasal comes (Pa VI 3, 67) उपधा—A test of honesty (from a political standpoint) विशोध्य—Having tested विविध...वेष—Variously disguised गूढपुरुष—A spy दृप्त—Proud अविनीत—Unruly [illegible]—Promulgating

P 103 शत्रु—An enemy [illegible]—Clearing (unlike [illegible] above) उपायन—Baffling [illegible]—Shall amass The use of स्य in [illegible] &c showing simultaneity of action with the finite verb goes indirectly to say that those very actions were the means of the accumulation of wealth in question पापिष्ठ—More wretched The इष्ठन् has the force of the comparative here तत्—That

ण, चपैंग पैगान्=उपायान् आवम्—With आमन्त्र्य—Having taken leave of आमन्त्रित—Invited

शुकनासोपदेशः ।

The piece is taken from Bāna Bhatta's Kādambari Śukanāsa the minister, delivers an address of practical advice to Prince Chandrāpida on the eve of the latter's coronation as heir apparent

P 104 निसर्ग—By nature अप्रानुमेयम्—Unlike ordinary तमस (darkness) which is अनुमेय Similarly consture the rest भरत तात—A fitting expression for an address to a prince living in the midst of jewels परिणाम—Old age or assimilation, according as मद means pride or intoxication शर्वरी—A wick तिमिर—an eye disease causing blindness. शिशिरोपचार—A refrigerant मन्त्रम—Roots and spells अपनेय—To be removed वलन—Smearing सततम्—Always क्षपा—Night सन्निपात—A morbid state of the three humours वात पित्त and कफ अविरत . मदवाय — Of दिवसं पश्यसि तमुस्तसमिनीस । तन्हि अपनयति किमु पथ चक्षुष्मतः ' गर्भेश्वर—Born rich or rich from birth अप्रतिम—Unmatched अम नुष—Superhuman आयतन—Abode समवाय—Union aggregation अशुद्ध—Impurity अनुरूपक—अपरिताम राग—(1) Redness (2) love रजस—(1) Dust (2) passion भ्रमण—(1) Whirling, (2) delusion मृगतृष्णिका—Mirage अपरलित प्रकृति—A covert allusion to the Samkhya philosophy मद .. स्वन—Adjective to प्रमत्त Bhānuchandra understands पुरुष, which does not appear happy आत्मन् means nature' here समाविष्ट—Imbued, तन्वेष—The same intrinsically The phenomenon attaching to

water ■ a common experience नैयायिकाः will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal, through admixture with a क्षार substance of the extraneous elements that overpowered it . दिङ्मोहः —Loss of bearings उन्मार्ग—A wrong path अत्यासङ्ग—Over attachment भवाद् .....ऽभिमान—Cf R III 29 'विद्या हि [illegible] प्रवेशितं'. [illegible] .. गुणा—Cf Uttara प्रभवति शुचि [illegible] [illegible] मणिर्न मृदां चयः'.

P 105 मयूख—Rays अभव्य Impolite 'अभव्य —'[illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].'— Bhanuchandra [illegible] .....[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । Also Bhartrhari '[illegible] [illegible].' प्रदोष—Night fall [illegible]— Qualifies गुणलवेषु, also [illegible] Hence the adage — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पलित—Grey hair शिरसिज—Hair An [illegible] [illegible] [illegible]—Refers to [illegible] कुसुमधन्वा—Cupid—the god with arrows of flowers. जर्जरित —Shattered [illegible] .[illegible]—Neither lineage nor *learning can effect discipline in an illnatured person* [illegible] भवति—Construe [illegible] न भवति For this [illegible] Cf Uttara [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'. Also Pānini's Sūtra [illegible]. [illegible] ... अनल—An illustration of the ineffectiveness of lineage Here the चन्दनगत coolness (चन्दन being cool) does not get its transmission to the [illegible] (अनल) चन्दनप्रभव—Sprung from चन्दन (by concussion) प्रशम ......[illegible]—Illustration of the ineffectiveness of learning बडवानल—Submarine fire For the causal relation between [illegible] and प्रशम cf Kirata II 33 शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया । [illegible] .. .. भवति—Cf दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ [illegible] .....[illegible]—Cf R I.

23 [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। Also Manu [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]—An echo [illegible]—A swelling [illegible]—False [illegible] [illegible]—Intent on well-being, here blessed The use is cognate in sense to [illegible] and such other expressions [illegible]—A valiant warrior

P 106 [illegible]—The [illegible] in this and the following, before [illegible], is against usage [illegible]. [illegible]—The [illegible] of [illegible] is proverbial Poets however, would oftentimes attribute this [illegible] to the imperfections of the master Thus Kalidasa—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] (R VI 41), and Bharavi—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ (Kirata II 41) [illegible]—Fastening [illegible]—A cage दुर्दिन—Rain [illegible]—Family, noble descent [illegible]—Heredity [illegible]—Cleverness, [illegible]—Learning [illegible]—Obeys [illegible]—Munificence, [illegible]—A mark (of fortune) [illegible]—Recognises [illegible]—The phantom appearance of a town in the sky On this Brihatsamhita—[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ Also, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—In whom an impetus ([illegible]) was effected by the rotation in an eddy ([illegible]) caused by the rolling of the Mandara mounted [illegible]—An incident [illegible]—Fully [illegible]—A king [illegible]—Expound ; [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]). A [illegible] is thus defined [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥—Palakapya [illegible] [illegible]—Dwells on the blades of swords, i e, is won by that means [illegible] [illegible]—Full of mis- trust [illegible]—Fully developed. [illegible]—Stock and root [illegible]—(1) Treasury and territory,

(2) a cluster of buds उच्छ्राय—Height (both literal and figurative) मन्दसत्त्व—Low spirited सरस्वती श्रीश्च—The non-alliance of learning and wealth is a common theme with our poets Cf Vikrama परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् । सङ्गत श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ Also R VI 29 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

P 107 उदात्तसत्त्व—High souled दुर्निमित्त—An ill-omen अभिजात—High born ऊष्मन्—Heat (both literal and figurative) जलमय—इति (जलमय च स्पर्शसहिष्णुताम्') भाव.. सत्व इति—Which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) or want of water ऐश्वर्य—ऐश्वर्य and विभव उदक —Increase अमृत इति—For अमृत too was churned out of the same ocean For the meaning of ..... see note on ..... under p 51 कटुक ..—Bitter in taste and effect विग्रह—Body and war ..... —For ..... being allured by songs of .... । ..... —Obliteration ..... —A love couch ..... —The eaves of a house ..... —A river ..... —A shark ..... —A sexual ground ..... —The wine of worldly enjoyment दरी—A cave ..... —A serpent ..... —Dispersion ..... —Speech ..... —A faulty construction, the elements of the ..... being hardly consistent ..... —For the disapperance of flamingoes during the rains see note on sl. 19, p 4 ..... —Spreading ground ..... —A tumour ..... —Prologue ..... —A defective construction, similar to ..... above, उपगूढ —Embraced ..... —Deceived

P 108 ..... —Certainly ..... —A painting ..... —Carved ..... —Imposes upon or deceives The same as ..... above ..... —Are embarrassed ..... —Sin

cenity, generosity सम्मार्जनी—A broom उष्णीष—A turban, a diadem उपरि पलितम्—Based on the fact that जरा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair Cf. R. XII 2 तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति। कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा॥ आतपत्र—An umbrella निमज्जन्ति—Are drowned साधुवाद—Approbation, applause पर्यन्त—Hem, border उपमृज्यते—Is obliterated See उपमृष्टं above शकुनि—A bird खद्योत—A glowworm, a firefly कण—A particle अवलेप—Pride विस्मृतजन्मान—Forgetting their birth (equally humble with others, the wealth having come later,—not a universal case) त्रिदोष जनन—The दोषs when taken with दुष्टासृक् (diseased blood) will mean the three विकारs of वायु, पित्त and कफ. राग ग्रह—Influence of desire दश [illegible] —Here only the ज्ञानेन्द्रियs are meant Including the कर्मेन्द्रियs and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय), the number would be eleven प्रकृति..चपल—Restless by nature as it is लब्ध —Having found scope ग्रहैः—By evil spirits पच्यमाना—Being boiled जिह्मं—Tortuously पङ्गवः—Lame persons

P 109 सप्तच्छद—A tree with heptaparted leaves Hence the name कुसुम...विकारैः —कुसुम when construed with kings would mean 'the eye' आसन्नमृत्यु —Whose death is imminent कालदष्ट —Bitten by a deadly snake जातुष—Made of lac Derive जतु+अण् ('जतुत्रपुणोः षुक्' इति षुगागम) महामानस्तम्भ—(1) Stupefaction from great pride, (2) a tying post of great size. [illegible]—With one who is विषमूर्च्छित would mean 'yellow' पान—(1) Drink, (2) whetting पर्याप्ताः—For the idea as construed with kings cf. [illegible] [illegible] विपरीतो [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] प्रायो-[illegible] । पातयन्ति—Causal of पत् to fall' The root is reduced to पीड् before a सार्वधातुक प्रत्यय [illegible] ··हेतवः— [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:॥ भूति—भूमयः—भूति = Prosperity and ashes ते मरिच—

One affected by myopia (तिमिर) प्रेतपटह—A funeral drum मद्यपानव्रत—[illegible] सुरापान [illegible] । [illegible] 'Manu XI 55 अनुदिवसम्—Day by day आध्मात—Inflated तदवस्था—Thus conditioned Expound सा अवस्था येषाम्. व्यसन—A vice शरव्य—A target वल्मीक—An anthill पिशित—Flesh [illegible]—[illegible] are proverbially the most cunning among birds Thus we have expressions like [illegible] [illegible] &c. The expression [illegible], which means here a pond in the shape of an assembly recalls to the mind the artificial नलिनी in Yudhisthira's सभा [illegible] 'Mahābhārata. अपरप्रणेयत्वम्—The state of not being led by others (अपर° = न पर°) For the use of [illegible] [illegible] —Mālavikā अवि[illegible]—The state of not being a [illegible] or a master who will chastise his servants when erring स्वच्छन्दता—Wilfulness, [illegible]—Vigorousness [illegible]—Levity [illegible]—On this we have—'[illegible] [illegible] ।' [illegible]'

P 110 [illegible]—Expound : [illegible] [illegible] येषाम्. The समासान्त 'अच्' is prescribed by the rule [illegible] [illegible] देवत—देवत here means divinity' and not, what it ordinarily means, a god.' [illegible]'—See note on sl. 35, p 8. चेष्टा—Demeanour अनुभाव—Dignity अनुजीविन्—A dependent. [illegible]—दैवत here means divinity (देवत्व) and not 'a deity. असद्भूत—Unreal. [illegible]—That is, think themselves [illegible] himself, the other two arms being invisible, [illegible]—That is, take themselves to [illegible] [illegible], the third eye being concealed under the skin. संविभाग—Participation. [illegible]—A बहुव्रीहि The idiom would require [illegible] here [illegible]—Derive [illegible] from [illegible] + [illegible] ;—'[illegible] [illegible]'—P VII. 1 36 [illegible]—[illegible] by [illegible] [illegible] [illegible] P. I. 4 37 [illegible] See note above [illegible]—So [illegible] [illegible]—See note on sl. 23, p 40.

अधिदैवत—The same as अधिदेवता—a tutelary deity साम्प्रत—Proper निर्घृण—Pitiless कौटिल्य शास्त्र—A treatise on statecraft by कौटिल्य or चाणक्य अभिचार—Black art पुरोधस्—A priest परा ... अतिसंधान—Deceiving others

P 111 भक्ति—Devotion [illegible]—The policy of administration उपालभ्यन्ते Are reproved अवलुप्यन्ते—Are devoured वृक—A wolf कामम्—Granted that, दत्त—शिक्षा—Given education [illegible] ... Light hearted and unenlightened, which you are neither, being [illegible] and [illegible] इदमेव च—For this (the following) reason also For this adverbial use of [illegible] cf Uttara—[illegible] [illegible] उद्धृत—Derive [illegible] पुष्कर—The base is पुष्कर सप्तद्वीप*—The 7 द्वीपs are जम्बु, कुश, प्लक्ष, शाल्मलि, क्रौञ्च, शाक, and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation The cosmography of the earth as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the inmost being the जम्बुद्वीप and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपs in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपs or insular continents [illegible]—'[illegible]' [illegible] [illegible]—A causal, प being optionally changed into य. निरवग्रह—Of absolute command

❧❧❧

महाश्वेता-वृत्तान्तः

This is a second piece from the Kādambarī. Mahāśvetā, गन्धर्व Princess, recounts her life to Prince Chandrapida

निर्घृण—cruel [illegible].—See note on the term under p 105 विबुधसदन—Heaven, the abode of the gods

अप्सरसः—The origin of the word is thus given in the Rāmāyaṇa अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्॥ कन्यका —Damsels कमलयोनि—Brahmā the lotus-born सौदामिनी—Lightning. मकरकेतु — Cupid the shark-bannered. मूर्तिः—A feminine gender here अन्यत्र &c —A parenthetical sentence from ... to ... एकत्र —In all. सर्वेष—The force of एव is exclusiveness (अन्ययोगव्यवच्छेद) here The uses are thus given : अयोगमन्ययोगं च अत्यन्तायोगमेव च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः॥ उपबृंहित—Enhanced मरीचि—A ray of light मेचकित—Made dark blue.

P. 113. भारतवर्षम्—उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र संततिः॥ भारतवर्ष, with the ancients, is a part of जम्बुद्वीप, one of the 7 द्वीपs comprising the earth For details see note on सप्तद्वीप under page 111. किंपुरुष—For the form and meaning of this word see note on किंनर, sl 78 p 16 वर्षपर्वतः—A range of mountains dividing one वर्ष or continent from another. The वर्षपर्वतs are seven in number' "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः॥' Hārāvalī. महामेरुरिव—Rhetoricians would take objection to the use. With them either मेरु or some such expression as समागमित्र or मैनाकमिव would be the right form शैलपालम्—See note on शैल, under p, 51 त्रिशिरस्कन्धपुत्र—Bhānuchandra reads त्रिशिरस्कन्ध and renders it by धवल धवल—White मन्दरकन्दरमिव शोभमान—See note on हरिते वपुः St 45, p 10 अन्तःपुरेः—The addition of पुर is necessary, स्त्री being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband. महादेवस्य—Cf. R IV 85 'अधिकमुपयतेर्थे कोपुरी मेघगुप्तं सर्वविधि-पुरुषं प्रभुक्ष्यातलेषां। इति समुद्रोगमनोतपन्न-श चेराः परमकटु नृपत्नीकेन वा निशम्य:' निविश्वस्त पुरन्ध्रि—i e the chief queen. अन्तःपुर by लक्षणा means the inmates thereof, i. e queens. शोभाय—To be construed with शरीरः

एकैव—This precludes not only other daughters, but sons as well She was the only child—a daughter अपत्यमयी—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth An instance of what नैयायिकs would call a ग्राग्भाव The derivative meaning of an अपत्य is न पतन्ति येन पितरः, which applies equally to the son and the daughter दुहितेति—Thus Manu II 30 नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । धवलवर्ण—For she was literally white in complexion

P 114 मधुमास—The month of chaitra अविशङ्कुमुद—The अविकस्य precluding the blooming of कुमुदs by day is overruled here by the peculiar condition of the place सायतन ,शलि—The images of Śiva भुग्न—Bent परभृत—कोकिल so called because nursed by other birds (crows) वीथिका—An avenue प्रेङ्खोलन—A swing, स्पर्धमानता—Rivalry समास स्थूल—Expound : मुकुलायमानः स्थानामुकुलः, then मुकुलित—मुकुलय् (a denominative from मुकुल+क्विप्)+क्त, and not मुकुल+इतच्

P 115 कौतुक·········झंकृति—Disjoin · कौतुकमानसा सम्पुटित ·····झंकृति कौतुकमानसा explains the increase of the jingling The swans were attracted because they took the sound for that of their own species हुताशन—Fire, the consumer of oblations (हुत) इन्धनीकृत—Turned into fuel (इन्धन), i.e burnt समवया—Of the same age, A बहुव्रीहि Expound : समानं वयः यस्य सेन, where the change of समान into स is by P VI, 3 85 'ज्योतिर्जनपद—' कर्णावतंसीकृतम्—The use of कर्ण with अवतंस which itself means an ear ornament finds justification in the following : कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनि-निर्मितिः सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् । इति ध्वयाम—Simile, poetically, is white कृत्तिका ·· कात्तिकेय—The कृत्तिका is a constellation of six stars षडास्यपूर्वा—For the peculiarity of the compound see note on समासपूर्वा under P 114 कुसुमसञ्चया

—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white पुञ्ज:—A heap मुनि...मय—Disguised as an ascetic अभ्यास ...कारणम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face Compare with this Dandin's description of a parallel case, [illegible] —Daśakumara कलावान्—The moon. बहुलपक्ष—The dark fortnight मयूखा:—Rays. वपु [illegible]—, By the principle [illegible]

P 116 रस—Juice सह [illegible] विस्मृत—With workings forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work.' For a similar use of [illegible] cf. Daśakumāra, [illegible] सस्पृहम्—Wistfully Qualifies [illegible]. [illegible]—Wishing. मनोभव—Cupid, the mind-born अर्थिन्—Distinguish अर्थिन् from अर्थवत्, the former meaning 'a supplicant' and the latter 'rich' or 'significant.' [illegible]—Improper For a similar use cf. Kumara [illegible] आचक्ष्व—Derive. आ + चक्ष् (आ is [illegible]) [illegible]—Having no control over the senses [illegible] The word करण in this sense well appears in the word अन्तःकरण (the inner sense, the mind) स्तम्भित—Stupefied. लिखित—Painted. उत्कीर्ण—Carved कीलित—Fettered. [illegible] —Stupor स्वसंवेद्य Self-perceptible [illegible]—A [illegible] ([illegible]), [illegible] [illegible] not a सर्वनाम and so [illegible]—Formed into a line मकरध्वज—Cupid निशित—Sharp [illegible]—The delicate frame ([illegible] a creeper), निरगात्—Came out [illegible] is the लुङ् of इण्, [illegible]...राग— राग is used in a double sense (redness and love) here The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception

P 117 व्यतिकर—Concern अननुरूपम्—Unbecoming. कुल—के—See note on the use under sl 73, p 45 भाजन—The base or पात्रम् (a repository) प्राकृतजन—The commonfolk न पुन.. यथा—And so happier than I who could neither give up modesty nor turn mad भगवो हि कुसुमायुध—Here 'spring' and virtues of the object of love चापल्य—Levity, चतुरकितो—See note on कुसुमकेतु under p 42 कन्याजनस्य (चतुरकानभिज्ञत्वात्) अनुबन्ध—Disjoin: अक्रम अकट (=अप्रकट) मदनस्य .. भावस्य—Cf भगवो हि कुसुमायुध above नियतव्यता—Predestination.

P. 118. अक्षमा—Prayer in the shape of counting prayers, which the अक्षमाला failed to perform The use of धौतधवलित अन्तरित दिश—The idea is that the white of her eye shedding lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses while the blue of the eye shooting blue rays up made the whole atmosphere look covered with blue lotuses अवसर—Opportunity विधातुमिच्छ न्त:—विधातुम् तथैव च अस्मात्—Another parenthetical sentence See note under p 112 कुतः पुनः—No अन्तराय, समागम being enjoyed when there is a natural antipathy (यदा च विरोधः स्वाभाविक.—P II 4 9)

. P 119 सर्वविलासम—For all luxuries as such are prohibited for a ब्रह्मचारिन् as in Manu II 177—वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि i e मलम् For the peculiar use of the ब्रवर्ति see note on के पेयम् under p 64. कथय—An elliptic use corresponding to the English 'please'. पयम् .. दुर्मेधसा— The goddess s own eagerness to serve is transferred to the भरताते दुर्मेधस—Wayward प्रसाद . वक —Compliance with her request कर्णं ..मा—Was turned into an ear ornament (कर्णपूर) .स्फुट—In full समारोपित—Placed it See note on पदम् under p 117 .सखीजने—अचेष्टे आदौ ३ पा.. मदयन्त ......पादेन—पादेन is the reading in the existing editions .अप्राप्त एव—Even before it reached For the force of एव see note on सहैव under p 113

P 120 सन्दानित—Fettered बंधिता ..लोचनम्—Adjective to वक्षमानाम् A prospective use, for this was the case after it had been turned into a वधस्थान तस्य ..करे—That being the state of things व्यतिकर—Circumstance (here) भर्तृदारिका—A princess (lit. a daughter of the lord) समा...ति—Is drawing near नवग्रह—Newly caught सावयन......मानाम—Expound आवयवम वधनविन, सर्वैः पशुः तस्मिन् मानाम् सीवनम.. सूत्राम—Expound : सीवनानीव सूत्र (thread) सैव सूत्रम्. The root in सूत्राम is सिव 'to sew' धैर्यस्खलन—Loss of firmness क्षुण्ण—Trodden उपप्लव—Disturbance अनुशासन—Admonition विवशप्राय:—A बहुव्रीहि with अधमार (not अवमारक) for the second member.

P 121 कपटकोपित—For there was no real anger. मुधैव तु—An अव्ययीभाव not a तत्पु उपवनवर्तिनीषु, निम्नगा—A river, प्रतीपम—Against the current An अव्ययीभाव क्रियम —Qualifies कन्यकाम् पुराणाबद्ध—पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्पुराणाबद्धम्'—Bhānuchandra न्याय—By the principle known as the देहलीदीपक or the काकाक्षिगोलक न्याय, the word can be construed with either the preceding or the following expression

P 122 अलंकृत—Ornamented मनुष्यभावता—Because that (i e मनुष्यवेश) was dear to him मदनावेशापादि—'अधिकतरः कालिम्नः निदाघदीपि'—Bhānuchandra सत्वेदया—Expound सत्व (subjective) खेदा (i e for खिन्नता) प्रवोधितेनमनता—The खेद was really due to her pensiveness मद.......दाता —A हेतुगर्भ विशेषण Her मदनता for him was the cause of the following ascriptions सुनि ......ताम—The idea here is not that मुग्धता was यात्र with her before and only now assumed पयात्रता, but that चपलता had all along been there and now she only found the secret of it Similar should be the construction with the rest in the sentence सदास्य दृश्या—Expound स आस्ये यस्य सतया. दूरस्थम—Should be construed with all the वस्त्रान्त पद कमलिनी—The lotus

plant (or course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सावरशेषेय—Alludes to the flowtide कोटि.. को—A talisman preventing the up going (departure) of life मधुल......षप—The idea is suggested by the expression कर्णिका-ना as also by the feminine gender. A रहस्यो would similarly stoop to the ear and whisper love matters कर्णे ... मारि—Acting like an ear-drop A denominative from कर्ण+चार कटकि......मका—The कटकित्य was contributed to by both the मञ्जरी and the दिवस हिमेयाम्—Optional for हिमेयमान. किरहि—Somewhat late रक्ष—Keeping (i e evading or avoiding)

P 123 मनाहति—For the use of in the singular, see note on under p 47 —This shows the vast number of the प्रधान princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage —The manner of a supplicant —Unhelping For the face is an index of the mind, —Ex-pound —See note on under p 117 —Sin —Confidingly —The here is the communication of the referred to in the preceding sentence —See note on the expression, sl 40, p 41 —See note on the word under p 106 —A part The compound should be treated as a of the kind —A piece

P 124 —Permeation into the whole body —A love spell —A verse in the metre The metre is thus defined —Srutabodha. —White as a lotus stalk Qualifies both and —Cupid the mind born, —The

by its own intrinsic merit cannot attract the हंस, but only through its resemblance to a [illegible], [illegible]—By this viz the आर्या or the billet-doux in the आर्या metre referred to above पन्थभ्रष्टस्य—Of one who has lost his way बहुलनिशा—बहुल is a term for the dark half of a month See बहुलपक्ष p 115 [illegible]—Incision [illegible]—The magician's brush [illegible] [illegible]—The Epicurean doctrine [illegible] [illegible]—Mesmerism [illegible]—[illegible] The same is the case with मङ्गु. See note on [illegible], sl. 88, P 16 [illegible]—With complaisance [illegible]—[illegible]

P 125 [illegible]—[illegible], [illegible]—A cascade [illegible]—All the existing editions read °[illegible] which can seek defence only in the bye rule [illegible] । The main rule '[illegible]' would necessitate the [illegible] 'क' giving the form °[illegible]. [illegible] [illegible]—The couples parted with their hearts following their mates which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting [illegible]—Parting [illegible]—An [illegible] See note on the word, II 31, p 25 [illegible] [illegible]—Cf Śakuntala I '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पुन [illegible] ।' [illegible]—[illegible] refers to [illegible] [illegible]—A chamberlain [illegible]—Which is possible on the [illegible] morning

P. 126 [illegible]—With nothing to intervene, bare, uncovered [illegible]—Expound · [illegible] [illegible] (and not [illegible]) [illegible]—Range of speech ([illegible] the thing to be said) [illegible]—Illusion [illegible]—Or [illegible]—Or [illegible]—Irony of fate [illegible]—An introductory particle similar to the English 'there' मन्यु—Anger [illegible]—For the form [illegible] see note on the word under p 41 [illegible]—A [illegible] form [illegible] [illegible]—Concealing myself behind a bush ([illegible]=the body)

P 127 [illegible]—[illegible] च वा दुर्मना—Distressed, विलक्ष—Ashamed [illegible]—Harm (to life) न हि ..... [illegible]—'[illegible]' and Vāmana—[illegible] [illegible] [illegible]—Evil (अशुभ) [illegible]—Dead निदाघ—Summer [illegible]—Thinness Derive [illegible] + [illegible]—'[illegible] [illegible].'—Bhānuchandra Contrast with this sense what it has in the following—[illegible] [illegible] —R. I [illegible] [illegible]—The highest pitch

P 128 वेपमान—Trembling [illegible]—For the long [illegible] see note on sl 76, p. 46 [illegible]—All of a sudden स्पृहणीय—Enviable, इतर—An ordinary person [illegible]—This with the other two—[illegible] and [illegible]—are to be construed with [illegible] as the agent In [illegible] the [illegible] is accounted for by the rule [illegible] (P VI 4 56) [illegible] [illegible]—That पुण्डरीक was [illegible] we know from the original For the meaning of [illegible] in [illegible] refer to the lexicon: [illegible] [illegible]—Expound [illegible] as [illegible] See note on [illegible] under p 127 [illegible] [illegible]—[illegible] The [illegible] used here must be white to correspond with tears The propriety of [illegible] which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes [illegible]—A [illegible] with [illegible] changed into [illegible] by P V 4 150—[illegible] रहस्य—A secret

P 129 [illegible]—For the use of [illegible] see note on [illegible] under p 57 [illegible] [illegible]—For the idea cf Nītiśataka—[illegible] and Śakuntalā—[illegible]

निस्त्रिंश—A sword उपगूहते—Embraces The root is गुह् which lengthens its penultimate before a सार्वधातुक or conjugational termination कण्ठग्रहं—A [illegible] of the [illegible] kind. पक्ष्मन्—An eyelash [illegible]—Expound: [illegible] ([illegible]) [illegible] यस्य सुख [illegible]—Thus in English 'Easier said than done' दुष्करम्—So यस्तु [illegible]—Control of the self. परिसंख्यान—Discrimination. [illegible]—[illegible] here may be taken either as a [illegible] प्रत्यय (as in [illegible]) or as an ordinary [illegible] शब्द (as in [illegible], [illegible] &c)

P 130 पच्यन्ते—Are being boiled क्वाथ्यते—Is being decocted [illegible]—Expound: [illegible] यस्य । परिसमाप्ति—Climax [illegible]—Resolved सुगन्ध—Fragrant कुसुम [illegible]—See note on '[illegible]' under p 114 [illegible]—This is no instance of what a rhetorician would class under [illegible], for the [illegible] confining the [illegible] to [illegible] holds only for [illegible] while here we are concerned with the [illegible] which is peculiarly suited to all kinds of growth [illegible]—A mark on the forehead

P 131 [illegible]—Adjacent [illegible]—For a similar expression cf Śakuntala I—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । दुष्कराः—Difficult to achieve [illegible]—Translate: If he likes it कुसुमितमपि .. [illegible]—' [illegible] । तदुक्तम्—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।' इति । ' Bhānuchandra [illegible] ..[illegible]—"[illegible] [illegible]. [illegible] । तदुक्तम्—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति "—Bhānuchandra [illegible] ..[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।'

इति ।"—Bhānuchandra [illegible]—"[illegible] [illegible] ।" [illegible]—[illegible] [illegible] ।' इति ।"—Bhānu [illegible]—"[illegible] [illegible] । [illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किं किं च [illegible] ।' इति ।"—Bhānu [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].' —Bhānu [illegible]—'[illegible] [illegible]"—Bhānu [illegible]—The [illegible] means [illegible] here Hence its retention in the Passive Cf [illegible] The change into [illegible] is also, optionally allowed, as in the example [illegible] [illegible]

P 132 व्यवस्था—Course of action उच्छ्वास—A breath घूर्णति = घूर्णयति '[illegible]' इति [illegible] [illegible]—Shameful [illegible]—Expound like [illegible] p 130 भवती—Feminine of भवत् (a सर्वनाम derived from [illegible]) always used in the third person A polite from of addree not necessarily implying respect To show respect we add अत्र or तत्र before it भवत (from भू + शतृ) will give भवन्ती for its feminine तूष्णीम्—Silent. An indeclinable

P 133 प्रथिमभिः—प्रथिमन् (bigness) is formed from पृथु + इमनिच् similar to [illegible] p 127 अनुसरति—Follows वितथ—False प्रतीहारी—Feminine of प्रतीहार (a porter) When प्रतीहार means a gate', the term for 'a porter' will be प्रतीहारिन् with its corresponding feminine प्रतीहारिणी The office of a door keeper was usually entrusted to women in those days For the long ई in प्रती see note on प्रतीकार, sl 76 p 48 महा..भीरु—Expound : महान् जनसम्मर्दस्तस्माद् भीरुः. Afraid of a great crowd of people . जन...भीरुता is characteristic of an ascetic Cf Śākuntala V '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कुसुमधवलितं पक्ष्मभिः' and 'कमलमिव हतः सुचिरमुपितमिव पङ्कज इव पुष्पम । बद्धमिव स्वेदजनितमिव मुखाङ्कमलमपि' । शील implies a disposition and hence cannot appropriately be connected with any such idea as the detection of the purpose "उपवर्णयितुम्—Expound : यथा एव शक्तिः मम ... मम —This is all that I can do (शक्तिः = power) कनक-वेत्रलता:—वेत्र, like its English equivalent 'cane', also means, as here, 'a stick' पटवास—Perfumed powder अङ्गराग—Cosmetic किरात— किराताः स्वल्पतनुः'—Bhānu. वर्षवर—A eunuch मूकबधिर—Deaf and dumb कुब्ज &c —The maintenance of these ill favoured folk by light service in the अन्तःपुर is a happy reminiscense of ancient civilization. हारीत—A wood pigeon

P 134 चक्र . वृद्ध—For it is the sun's rise that reunites the couple separated at night See note on sl. 31, P 23 आत्ममुख— टङ्कक किङ्...मुद्रा—At a loss what to do चर्मविरति—Loss of cognition लघु—A little अलम् —Able An indeclinable सम्यतम—Proper पाणौ ग्रहीतुम्—Se जेन (पुरस्कर्तृ) Equivalent to 'marry' इतर-पक्ष—The other course, viz of not meeting him प्रथमप्रार्थिन् —A supplicant for the first time. (प्रार्थन = a request) सखः—Sir प्राची—The east (from प्राक् the presiding deity) मुख—Carries a double meaning (the face' and 'the forepart') श्वेतक—श्वेतक is white दक्षजो—By 'कारक-दर्शिनः' we have both दक्षिण and दक्षजो रक्तजो—Similar to अरुणो above

P 135 विद्रुम—A coral. रक्तिमन्—See note on रक्तजो under P 134 "चन्द्रदर्शित &c.—Instances of the figure called विरोधाभास (a seeming contrast) सपद्चन्द्रकान्त &c.—सन्तत् because it was a moon lit night उत्कलिका—A wave' and 'a love longing' (उत्कण्ठा) मकरकेतन—Cupid the shark-ensigned The word may also be construed as

an adjective to [illegible], meaning 'characterised by sharks,' in which case we shall have to read the word twice

P 136. विकल्पान्—Alternatives [illegible]—A [illegible]. The peculiar effect of moonrise on the [illegible], ordinarily called चन्द्रकान्त, is the origin of its denomination after the moon [illegible] i.e.—The [illegible] was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall [illegible]—Dried. Derive ; [illegible]—That is, very fine

P 137. निर्मोक्त—Vacated, deserted, [illegible]—A veil [illegible]—A park [illegible]—A side door, [illegible]—An amatory assignation [illegible] in the present context means all through both 'a hand' and 'a ray' [illegible]—Against the fear of a stumble (both literal and figurative) The meaning is that her passion of love took off from her all fear of a fall from virtue [illegible]—That is, her heart with the senses were not in herself, having all been engrossed in him [illegible]—As if it were a vehicle [illegible]—May I hope that. [illegible]—Dragged by the hair, i e by force, [illegible]—That is, in image or reflection as applying to the moon, [illegible]—Expound [illegible] (in the case of the moon) and [illegible] (in the case of a lover) Similarly construe [illegible] following [illegible]—As a love sick person would do [illegible]—As an effect of its own influence (when applying to the moon) [illegible]—(1) Is inimical to (as appears in the fading of [illegible], (2) hates (because of their exciting character)

P 138 [illegible]—Through distance [illegible]—The more [illegible]—Midnight [illegible] [illegible] is [illegible], meaning both 'southerliness' and 'civility' [illegible]—Left without a prop For this sense of [illegible] cf. Mahabharata [illegible]

विद्धि मेवोटघो यया s.' त्वदृते—Without you त्वत् is पञ्चमी here. के यातम्—Understand अनम् after यम.

P 139 स्मित..विता—The habit of speaking with a smile Derive स्मितपूर्वाभिभाषिन् (स्मितपूर्वमभिभाषत इति) + त्व इसानि च्यायानि च—So वाक्यानि पं सतेः—Qualifies both पाठे and पवनविशेषैः पवन पाप—A paraphrase of 'मकरकेतु' . मलं of the मदनकौतुक, p 52 कुसुमशर &c—The various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid. वनि ...वमेन—A हेतुगर्भ विशेषण So are चकितम.., सावेग, °विखिलेन, स्तावोकनेन उद्वेगेन and °मत्त कोशेन that follow. उपालम्भान—Scolding शुष्य स्थान—That is, in image शनैरुत्—Sc. पाणिना वक्रुः—Indented, undulating उत्तानीकृत्य—Supinated

P 140 संयम्य—Having bound. परमहाराय—An exclamatory word corresponding to English expressions like 'Oh dear!' 'Dear me!' 'My God!' &c used when some evil has befallen अकाल ..मता—Through extreme perverseness श्रद्धधाना—श्रत् is a particle implying belief or reverence It is always used as a prefix, अनभ्युपगम्यमाना—Impossible as it was A हेतुगर्भ विशेषण व्याहरन्ती—Uttering निबन्धन—A tie, a cause त्वत्कृते—For your sake A compound

P. 141 कस्मिन् ..तस्य—Thus Shakespeare, Henry VIII—'When was the hour I ever contradicted your desire, Or made it not mine too ?' कौलीन—A scandal अन्यथा ..कुशला—For otherwise she would long have followed in death. The explanation lies in वाक्यान्तरमि माधिकं, Cf Kumāra IV 9. शुचये वसतोऽपि मत्प्रियं वदसे वचनमिति कैतवम् । उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥' Also ibid. 33 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥' प्राणिति—The root is अन् 'to breathe' पच—Protect. शयनम्—The root is दाय् (not दय) अनुग्रह—In the shape of bringing rest to all beings through sleep,

[illegible]—Possessed by an evil spirit [illegible]—Different expressions of the same idea [illegible]—Her [illegible] (words of lamentation) [illegible] (hairs), and [illegible] (ornaments) were all weeping with her as it were—the lustres of her teeth, the flowers dropping from the head and the rays of light shooting from the jewels forming respectively their tears [illegible]—The [illegible] is by '[illegible]' (Pâ I 4, 36) For a similar use of [illegible] [illegible]—Nît śataka,

P 142 [illegible]—[illegible], so called because of its growing in the [illegible]. [illegible]—Bedaubed [illegible]—Somewhat peculiarly used in the sense of covered [illegible]—Touching or passing the hand on [illegible]—The necklace by suggesting the circumstances connected with its transference could well be *expected* to have acted as a surety of love and hence a stay of hope (for union) for the interim [illegible]—The supplication even in her madness *of grief is not void of relevancy at least for believers in* ascetic powers [illegible]—Appeared prevailed [illegible]—A spout [illegible]—For there was no end as it seemed of [illegible] Similarly construe [illegible] and [illegible] following [illegible]—Viewed here as mountains owing to their insurmountable character [illegible]—For the force of [illegible] see note on [illegible] under p 64

P 143 [illegible]—Very bright [illegible]—Silk cloth [illegible]—A fringe or border (here) [illegible]—A turban, a diadem [illegible]—Covered [illegible]—An ornamental painting [illegible]—A mass [illegible]—A kind of [illegible] having the smell of lotuses [illegible]—Plump [illegible]—Interested [illegible] [illegible]—Girding up the loins. [illegible]—Also spelt [illegible] and more correctly Literally, what is seen through! [illegible]—An instance of a

genitive absolute (अनादरे षष्ठी) स्त्री……कातरा—Timid as is natural with a woman Expound. शोकस्य स्थाने शोकमात्रेण वा कातरा भीरुता प्रवेश—By fear getting the better of sorrow A point of psychology

P 141 अध्यवसाय—A resolve, असम्भावनीय—The impossibility obviously lies in the पुनःसमागम and not in the प्राणापहरण of it अध्यवसितम्—Resolved upon स्त्रैण…… हृदय—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman Yet it smacks of the characteristic downlook with which the womankind are treated दुरात्मा……वचन—Of course she did not think it so then It is natural at the present moment when full sixteen years or more have passed without any indication of the fulfilment of the words. मरुमरीचिका—A mirage कालरात्रि—The night prevailing at the dissolution of the universe

P 145 हृत—A past participle (ह्वे + क्त), हेतवश्च—A causal (from ह्वे) दुष्कृत · फल—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism मन्दपुण्यतया—Otherwise this calamity would not have befallen her अति···देहस्य—Hence the Mahabharata : मनसोऽदुःखमूलं तु देहे दुःखमतः परम् आत्मनो निवर्तयितुम्—To dissuade दुर्विदग्धस्य—दुर्विदग्ध in general must not be the sense here, for that would involve a distinction from पुरुष, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say 'अप्रगल्भस्य, गृहान्—The word गृह, when masculine, is always plural, and means either a house or a wife कृतज्ञता—Gratitude the trait of a noble soul. Thus Bhāravi : XIII 61 'सततमनस्वभिः कृतज्ञता।' दग्धप्राणान्—दग्ध is a deprecatory term like हत हन्त··· प्रतिपत्ति—We generally do not speak of प्रीति as दग्ध, as we do of हत and गुण. The use is somewhat unusual

P 146 निरूप्य—Expound : निरूप्य व्याख्याय समाश्रित्य । अत्यन्तसंवेगे द्वितीया,अपराजन्ते—कामान्तो । 'धातुनामनेकार्थत्वात् ।'

A short notice of the authors drawn upon in the compil ation

KÁLIDÁSA

Very little authet cally, is known of him beyond his authorship of the well known works—the रघुवंश, the कुमारसम्भव, the मेघदूत, the शकुन्तला the विक्रमोर्वशी and the मालविकाग्निमित्र excluding a few others of minor importance and questionable authenticity Tradition which is gradually being borne out by historical researches represents him as a native of मालव and a coeval of king विक्रमादित्य of उज्जयिनी (first century B C), as shown in the oft quoted lines:

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कु-वेतालभट्ट-घटकर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

From Kálidása's extensive knowledge of the geography of the country—as evidenced in his works—one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon

BHATTA NÁRÁYANA

He is traditionally, one of the five Brahmans who first came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from आदिशूर the king to preside at a sacrifice solemnised by him in 732 A D. The only work attributed to him is the वेणीसंहार.

DANDIN

His eminence as a poet may be inferred from the couplet—जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ These three, possibly are the दशकुमारचरित (a romance), the काव्यादर्श (a work on poetics) and the मल्लिकामारुत (a drama).

The styles of these works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age and experience

BÁṆA

He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history From the prefatary verses to his कादम्बरी (a romance) and the introductory part of his हर्षचरित (a biography) we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious वात्स्यायन family, that his father was named चित्रभानु and his mother राज्यदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village colled प्रीतिकूट to the west of the river हिरण्यवाहु (modern शोण), and that हर्षवर्धन, the king of कान्यकुब्ज (7th century A D) was his patron Bāṇa's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि । प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥ A third work— चण्डीशतक and a fourth—मुकुटताडितक— are also attributed to Bāṇa